

Te Hekenga ki Hawaikihou

He Anga Whakauru Marau Hoahoa
Ā-rōpū mō ngā Kura Arareo Māori
Hei Whakarite i te Ākongā mō ngā
Rā ki Tua

TE TĀHUHU O TE MĀTAURANGA
MINISTRY OF EDUCATION

Te Kāwanatanga o Aotearoa

HE MIHI

Acknowledgements

Ka haere ngā mihi ki ngā kaiako o tēnā kura, o tēnā kura i tautoko mai i tēnei kaupapa, arā, ko Te Rēhia Hanara koutou ko Rita-Lee Peihopa, ko Raukura Ratapu, ko Grant Ranui, ko Whetu Marama Ririnui, ko Mark Rangī. Tēnā rawa atu koutou katoa, mō koutou i whakaae mai ki te tonu a Huia me Te Tāhuhu o te Mātauranga.

Inā kē te whakaaro nui ki tēnei kaupapa. Me kore ake koutou hei tautoko i tēnei kaupapa. E kore e mutu ngā mihi.

Me mihi hoki ka tika ki ngā kura i whakaae mai kia whakawātea i ngā kaiako nei kia tae mai rātou ki tā mātou hui: ki Te Kura Kaupapa Māori o Te Whānau Tahī, koutou ko Te Wharekura o Mauao, me Te Kura Kaupapa Māori o Te Kōtuku, tēnā koutou katoa.

E rere atu hoki ngā kupu mihi ki a Sian Montgomery-Neutze, te mātanga mātauranga i tautoko i tēnei kaupapa. E kore ngā mihi e mimiti. Nā mātou te kete i whatu, nā koutou me ā koutou kōrero anō i purena ai.

He mea whakaputa tēnei pūrongo i te tau 2019
e Te Tāhuhu o te Mātauranga me Huia Publishers
39 te Tiriti o Pipitea, Pouaka Poutāpeta 12280
Te Whanganui a Tara 6144
Aotearoa

Mana tārua i tēnei pūrongo © Te Tāhuhu o te Mātauranga 2019

Kua noho manatā tēnei pūrongo. Atu i ngā mahi pono e whakaaetia ana i raro i te Ture Manatā, pērā i te akoranga whaiaro, te rangahau, te arohaehae, te arotake rānei, kāore e whakaaetia kia tāia tētahi wāhanga ōna ahakoa te tukanga tā. Me mātua tonu whakaae mai i Te Tāhuhu o te Mātauranga.

NGĀ IHIRANGI

- 2 HE KŌRERO WHAKATAKI
- 3 TE HEKENGA KI HAWAIKIHOU
- 4 KIA ARAHINA E NGĀ WHETŪ
- 9 TE KOROWAI O TE KAIWHAKATERE
- 11 HE ANGA WHAKAURU MARAU
- 14 AKORANGA
Te Whakahāngai Marautanga
- 18 WĀNANGA
Te Whakahāngai Marautanga
- 22 MĀTAURANGA
Te Whakahāngai Marautanga
- 30 TOITŪTANGA
Te Whakahāngai Marautanga
- 36 WHĀNAU
Te Whakahāngai Marautanga
- 44 TE TAIAO
Te Whakahāngai Marautanga

HE KŌRERO WHAKATAKI

Ko tā tēnei pūrongo he whakaatu i tētahi anga whakauru marau hoahoatanga ā-rōpū e whakaata mai ana i ētahi o ngā pūkenga matua me ngā mātauranga hei whai mā ngā ākonga arareo Māori hei whakawhanake i a rātou mō ngā ara rau ki tua.

I waihangatia tēnei anga mā te tukanga hoahoa ā-rōpū me ētahi o ngā kaiako o ngā kura arareo Māori. E whakaatahia ana i roto i ngā atahanga kōrero whakarite. Ko te tuatahi he para i te ara ki Hawaikihou¹, ā, koia hoki te pūtaketanga o tēnei anga.

Ko te tuarua he mahere ārahi, e whakamahi ana i te pūnaha mātauranga Māori ki te kapo me te whakaata i ngā wawata o ngā ākonga, ngā kaiako, ngā whānau, ngā hapori, ngā hapū, ngā iwi me Te Tāhuhu o te Mātauranga (Te Tāhuhu). Koinei hoki ngā wāhanga hāngai matua e toru, te mātau kirirarau, ngā matatika manapori me ngā haepapa, te mātau ahumoni me te penapena, tae noa ki ngā pūkenga matua mō ngā āhuatanga ahumahi, ā, kua whakatakotoria ki te taura i whakaarohia ake e te hunga i whai wāhi atu ki ngā mahi rangahau i te rāngai me te awheawhe hoahoa ā-rōpū.

Ko te tuatoru, te mea matatini katoa, he korowai e whakaata ana i ngā huanga ako me ngā tutukitanga a te raukura – arā, ko ngā ākonga kua puta ake i ngā wharekura reo Māori. I konei ka kōtuia ngā tino wāhanga aronui a Te Tāhuhu, ngā

wāhanga aronui i whakaarohia ake e te rāngai kura reo Māori me ngā tūmanako me ngā wawata o te ākonga. Ka whakaaturia tēnei hei korowai, e mau nei te ākonga me ngā momo akoranga, ngā mātauranga me ngā rawa katoa, e angitu ai hei tangata.

Ko ngā mahi whakauru marau o tēnei wāhanga ko te tautuhi i ngā wāhanga ako e tika ana, e hāngai ana, me te pānga o ēnei ki ngā tauākī whāinga akoranga. Kua rangitupuhia ēnei wāhanga ako kia hāngai ki ngā tauākī whāinga akoranga nā ngā kaiako anō i hanga i te awheawhe hoahoa ā-rōpū. Ka noho ēnei whāinga akoranga e ono hei otinga atu mō te ākonga – hei wawata mō te hapori kura i tipu ai rātou, hei haumitanga hoki mō Te Tāhuhu me ngā whānau e tautoko haere nei i a rātou ki te otinga o te haerenga nei.

Ko tōna tikanga mā tēnei anga e āwhina ki te tautoko i te whanaketanga me te whakaurunga o te Kete Mō Ngā Tamariki Wehe i te Kura, ki te rāngai kura reo Māori. I te wā o te mahi rangahau, mārara te kite kei tēnā kura, kei tēnā kura ōna ake tikanga, ritenga, huarahi whakamahi hoki.²

Nā runga i tēnei āhua, i taea e mātou te neke ki tua atu i tā mātou i whakaaro tuatahi ai, ka ara ake te anga whānui nei mō ia o ngā wāhanga marau ka whakaputahia hei tuhinga e whā. Engari, i taea e mātou tētahi huarahi te hanga e kapi ana i aua tuhinga e whā, mā tētahi tukanga tūturu, tukanga hoahoa ā-rōpū e hāngai ana ki tēnei mea te ako.

Ko te anga e whakaatuhia ana i konei te whakautu. Mā te taura o te korowai raukura, ka taea te whakakotahi i ia marau e mārara ake ai te whakamahi a ngā kura Māori.

1. Nā Takuta Eru Tarena te kaupapa o Hawaikihou, nāna hoki i puta ai tēnei kōrero i te huinga He Huinga Raukura/Kura Arareo Māori Pathway Expo i tae atu a HUIA i te 9 o Haratua 2019 i Te Hapua Community Centre i Ōtautahi.

2. Tae atu ki *Te Marautanga o Aotearoa, Te Marautanga o Te Aho Matua* me te *New Zealand Curriculum*.

TE HEKENG KI HAWAIKIHO

Nā, i roto i tā mātou awheawhe hoahoa ā-rōpū, ka puta ake te ariā o te hekenga ki Hawaikihou, nā Mark Rangī, Tumuaki o Te Kura Kaupapa Māori o Te Whānau Tahi. Hei tāna, i kōrerohia tēnei ariā e Tākuta Eruera Tarena i 'He Huinga Raukura' – Māori Medium Pathway Expo i Ōtautahi, i te marama o Haratua 2019.³

E kī ana ko Hawaikihou he ūnga e whakaata nei i ngā wawata, ngā tūmanako o ō tātou mātua tīpuna, hei whāinga hoki mō te rangatahi. Ka kitea i roto i ngā pūnaha mātauranga Māori, ko tēnei mea te whakapapa, mā tēnei tirohanga e whai huarahi e mārāma ai tātou ki te pitomata o Hawaikihou, hei whāinga roa mā te iwi.

Mā roto hoki i ngā kura arareo Māori e rumakina ana ā tātou rangatahi ki te reo me te ao Māori, he huarahi hoki anō kei konei hei whai i te pitomata o Hawaikihou, hei whakawhiti i ō tātou wawata mai i te kimi oranga i te rāngai mātauranga, ki te noho tūturu ki te ao hurihuri.

Kua mātua mōhio mātou, nā runga i ngā kitenga o te Pūrongo Rāpopoto Rawa, arā, te Stocktake Summary Report⁴, mārāma anō te kite, te rongo hoki mō ngā āwangawanga o ngā ākongā kura Māori, ngā kaiako me ngā whānau hoki, mō te puta atu i te kura. Me tō mātou mōhio anō he tohe nui i waenga i ngā tirohanga whānui o te putanga o te ākongā i ngā kura Māori – me kī pea te kōrero, ko te uara o te mātauranga Māori e whakaatahia ana i roto i te taiao o te kura me te ao hurihuri e noho nei ā tātou ākongā i ngā rā ki tua.

Hei whakaata i tēnei āhuratanga, i werohia te rōpū o Huia i te ata tuatahi o te awheawhe. Ko te pātai ia ko tēnei: 'Nā, hei aha tēnei Kete Mō Ngā Tamariki Wehe i te Kura, hei whakarite i ā mātou raukura mō te ao Pākehā, mō te ao Māori rānei?' Nā runga i tērā, mārō ana te haere o ā mātou mahi. Ākene kāre noa iho he tino whakautu ki tēnei āhuratanga, ā, ko wai hoki ka mōhio ki ngā āhuratanga o ngā rā ki tua? Ākene ko te waka e whakaterehia nei ki tōna ūnga ki Hawaikihou, ka noho hei tūāpapa mō te whakaaro.

3. Kua whakaetia mai e Tākuta Eru Tarena kia whakamahia e Huia tēnei tū āhuratanga i roto i tēnei pūrongo, i tēnei anga hoki.

4. Huia Publishers. (2019) *Stocktake Summary Report School Leavers' Toolkit for Māori Medium Education Settings* (he pūrongo mō te Secondary Tertiary Team i Te Tāhuhu o te Mātauranga), Haratua 2019.

I a tātou e haere nei, ka pīoioi te waka
i ngā pātai pēnei i ēnei:

'E rite ana te ao mō ngā
raukura ākongā Māori,
me ō rātou āhua?

Me rite rānei ngā raukura
ākongā Māori ki tā te ao
e hiahia ana?'

KIA ARAHINA E NGĀ WHETŪ

I te wā o te hōtoke, kua pā, kua rongu hoki i te iho o te ao e taki haere nei i ngā ao rangi e karapoti nei i a Tama-nui-te-rā. Kua poto ake ngā rā, kua mātao ake ngā pō, ā, kua kīia kua tau te wā wānanga. I tēnei wā, kua huri te aro ki ngā mahi mutunga kore o te whai mātauranga, o te rapu mōhiotanga o tēnei ao hurihuri.

Ki ō tātou tīpuna, he mea whai mana tonu ngā whetū, ehara i te whetū noa, engari he mahere arataki i te rangi, e taea ai te kite i te tai o moana uriuri. I roto i tā mātou hui hoahoa ā-rōpū, ka whakaarohia te whakamahi i ngā huinga whetū hei ārahi i te waka ki Hawaikihou. Ko te whakaaro ia, ka noho ko ēnei whetū hei whakaata i ngā wawata o ngā raukura, ō rātou whānau, kura hoki, kia tipu whānui ki te ao.

Nā, mutu ana te hunga wehe i te rāngai kura Māori, ka arahina rātou e ngā huinga whetū. Koia nei te tohu ki a rātou, me te hunga tautoko i a rātou kua tīmata te haerenga ki Hawaikihou. Ko te wawata hoki, ina wehe ana ngā raukura i ngā kura Māori, kua matatau kē rātou ki ngā mātauranga, ki ngā mōhiotanga kua whakatōngia ki roto i a rātou e ō rātou pākeke (ahakoa whānau, ahakoa kaiako) mā te whai i tēnei anga whakamahi.

Aro Ki Te Hā

Ka whai māramatanga ngā ākonga i a rātou ake mā ngā mōhiotanga, mā ngā mahi koha ki tō rātou hapori, tō rātou ahurea, porihanga hoki

Mā tēnei wawata, kua kite tātou kua puta tōna ihu i te kura, kua matatau te ākonga ko wai rātou i tēnei ao hurihuri, he aha ā rātou mahi, o rātou tūranga hoki, e puta ai rātou ki te angitu. Nā te noho ki te rāngai kura Māori, ka waia, ka māia te tū ki tēnei ao, mai i te tirohanga ā-iwi, ā-hapū, ā-whānau hoki. Nā tēnei hoki ka mōhio rātou ki ā rātou mahi koha ki ngā rōpū nei.

E matatau ana rātou ki te ao hurihuri, e kite ai rātou he wāhi anō hoki ki a rātou. Kua mōhio te hunga pakeke e tautoko ana i a rātou, kua rite ngā ākonga ki te toro atu ki te ao hurihuri, me te tū motuhake hoki. Nā tēnei, kua mōhio rātou kua mau ki ngā taonga tuku iho, ngā taonga o nāianeī me ngā taonga o ngā rā ki tua.

Kia Matomato Te Tipu

Ka whai māramatanga ngā ākonga
ki te āheinga ahumoni me ngā pūkenga
whanake i roto i tēnei ao hurihuri

Mā tēnei wawata, ka taea e ngā ākonga te whakatere i ngā momo au o te wā e panoni nei mā ngā mātauranga āheinga ahumoni. Ka kitea tēnei i roto i ngā momo horopaki pēnei i te – toitūtanga ki te kaipakihitanga, tae atu hoki ki te whakahaerenga ahumoni. Nā te noho ki te taiao kura Māori kua waia rātou ki ngā momo huarahi akoako e pā ana ki te moni, te mahi ā-rehe me te tauhokohoko.

Ehara i te mea nā te mātau ahumoni me ngā mahi penapena anake, engari kua mārama ki a rātou ko te noho ki te ao whānui me ngā kaupapa whānui o te kura. Kua mōhio te hunga pakeke e tautoko ana i a rātou, kua rite ngā raukura ki te whakahaere i ā rātou ake tahua, me te mārama anō me pēhea te takoha atu ki te āheinga ahumoni ki te ao whānui.

He Kai Kei Aku Ringa

Ka whai māramatanga ngā ākonga
mō te āhua ki ngā ahumahi me te whai
i ngā pūkenga mō ngā rā ki tua

Mā tēnei wawata, ka mātau ngā ākonga ki ngā huarahi ahumahi me ngā hiahia, wawata o te ao ahumahi mō rātou. Kua waia rātou ki te whakawhiti pūkenga ki ngā momo mahi ahakoa he aha. Ka mōhio hoki rātou ki ngā panonitanga ka heipū mai i te ao mahi me ngā pūkenga tika hei tautoko i a rātou i roto i ngā piki me ngā heke ka pā mai.

Ka mātau ngā raukura ki ngā huarahi whakamahi i ō rātou pūkenga hei āwhina i te rōpū whānui me te uara o aua mahi ki te hāpori whānui. Kua mōhio te hunga pakeke e tautoko ana i a rātou, kua mōhio he ākonga māia, he ākonga āhei, he ākonga eke ki tāna i hiahia ai.

TE KOROWAI O TE KAIWHAKATERE

He Kete mō ngā Tamariki
Wehe i te Kura

I hangaia tēnei anga hei tautoko i te whakaurunga o te Kete Mō Ngā Tamariki Wehe i te Kura ki ngā kura Māori. I hangaia i runga i te whakawhiti kōrero me ngā kura Māori, ā, i kōmihanatia e te Tāhuhu o te Mātauranga i te tau 2019.

Ko tāna, he whakarato i ngā ārahitanga mō ngā kaiako, ngā rōpū whakahaere kura, te Tāhuhu o te Mātauranga me te hunga whaipānga (ngā whānau, rōpū ā-iwi, ngā ringa tārai rauemi, te hunga mātauranga me te hunga rangahau. I hangaia tēnei anga hei korowai, hei uhi ki te

raukura kua puta tōna ihu i te kura Māori. E ono ngā whenu o te korowai, e whakaata ana i ngā wawata o ngā ākongā o ngā kura Māori.

Ko te korowai te whakatinanatanga o ngā wawata o tēnā ākongā kua puta i te kura Māori, ā, me kī he mōhio ki te tātari i ōna whakaaro, nā te whakaaro ka pupū ake te māramatanga, ā, hei taonga kawē māna ki te ao i tua atu i te kura. I roto i tēnei tukanga ka puta ake tēnei kōrero 'Kia mōhio te raukura ki te tātari i tōna ao hurihuri'.

Ko ngā whenu e ono ēnei:

1

AKORANGA

2

WĀNANGA

3

MĀTAURANGA

4

TOITŪTANGA

5

WHĀNAU

6

TE TAI AO

Kua takotoria ēnei whenu ki ngā taumata e whā, me ōna hāngaitanga ki ngā āheinga, ki ngā hiahia rānei a ngā Tau 7–13. I ia taumata kua rangitupuhia te tauākī whāinga akoranga, e tautoko ana i te ākongā kia whanake tōna aronga ki ngā mahi tūhura, kia puta ai te mātauranga ki te whakatinanatanga o taua āhuatanga.

He pito kōrero

Ina pānui koe i te anga nei, anei ētahi āhua hei whakaaro ake māu:

1. He mea ārahi noa te anga whakamahi

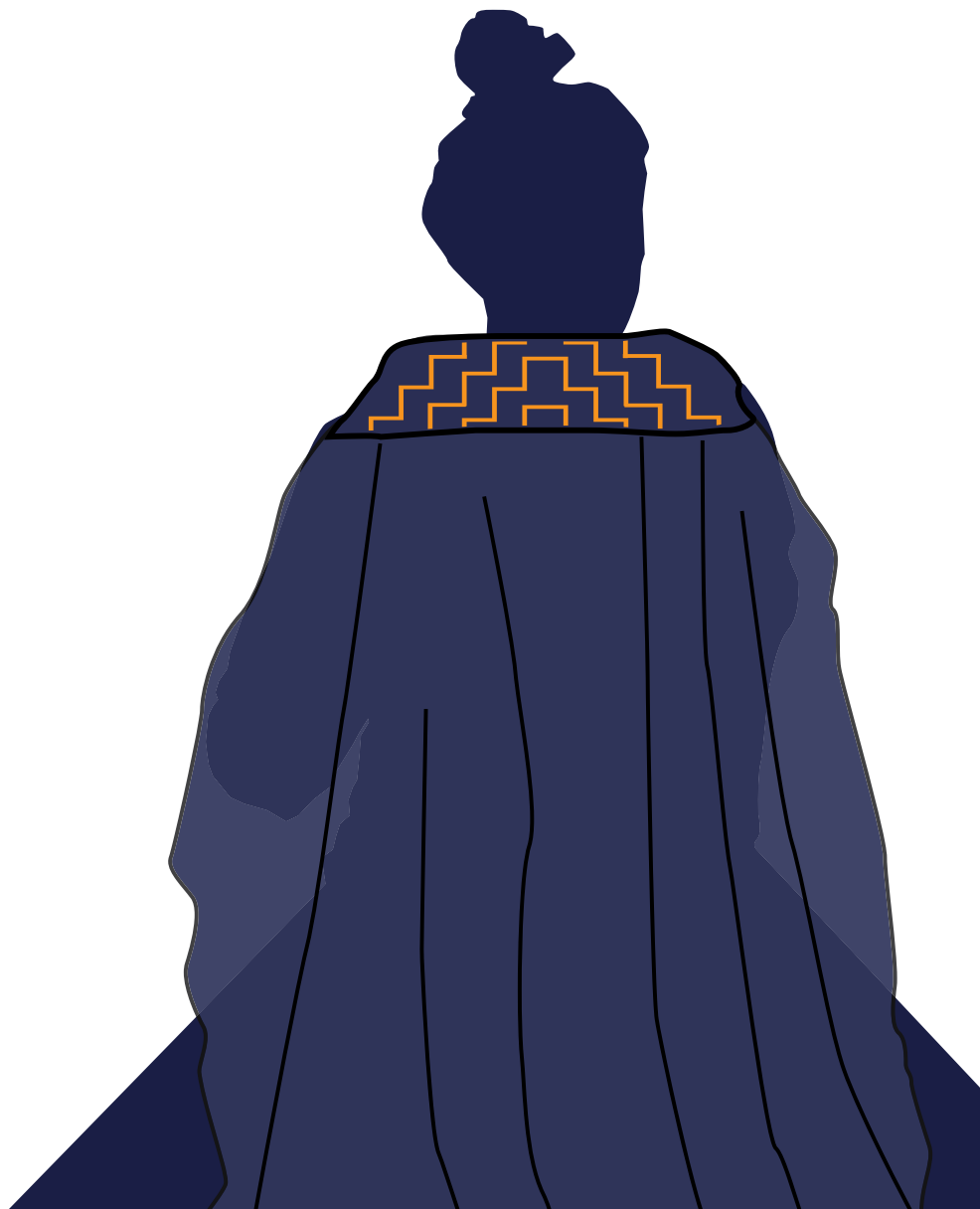
He rerekē anō ngā kura Māori katoa; nō reira me pērā anō ngā mahi mō te kete nei. He mea ārahi noa tēnei anga, ehara i te mea tūturu ngā tauākī. Kei ngā kura, ngā kaiako me ngā whānau te tikanga ka pēhea te whakahāngai i ngā marau, kia hāngai ki ā rātou ākongā ake, e tutuki ai ngā hiahia o te hapori, o te hapū, o te iwi, o te whānau tae atu hoki ngā wawata o te takitahi. He mea arataki noa tēnei e hāngai ana ki ngā kitenga i rapua i roto i ngā mahi toro atu ki te rāngai kura Māori, ngā awheawhe hoahoa ā-rōpū me ngā tohutohu a ngā mātanga hoahoa marau.

2. He anga reorua

Nā runga i ngā tohutohu kua kohia, ka noho reorua tēnei pūrongo, e ai ki ngā kaiako o ngā kura Māori he pai ake i roto i te reo Māori me te reo Pākehā.

3. E hāngai ana ki te kaipānui

E rārangi ana ngā hāngaitanga marau ki te rārangi e tika ana. Ko ngā wāhanga o raro i whakarārangihia ki te whakaatu i te hāngaitanga o ia wāhanga me tōna wāhanga ako e tika ana. Ko tōna tikanga ka whakawhitiwhiti te takoto o ngā wāhanga mō ia whenu ki ētahi atu. Ko te otinga atu, kei ētahi wāhanga he maha ngā wāhanga ako hei whakaatu i te whakawhitinga mai i te aronga ki te tūhuratanga, hāunga anō tērā te mātauranga ki te whakatinanatanga. He ahurei tonu ia o ngā rangitupu, ā, e aro tonu ana ki ngā whanaketanga a te ākongā kei taua wāhanga.

HE ANGA
WHAKAURU
MARAU

HE KETE MŌ NGĀ
TAMARIKI WEHE I
TE KURA

<p>Akoranga Academia</p> <p>Kia mau ki te aka matua kia tū rangatira ai i ngā ao e rua</p> <p><i>Ākongā are equipped with the best of both worlds</i></p>	<p>Wānanga Learning</p> <p>Kia mātau te mōhio ki te hōhonutanga o te ako</p> <p><i>Ākongā understand the depth of learning</i></p>	<p>Mātauranga Knowledge</p> <p>Kia mau tūhono ki ngā āhua, ngā here iho matua o te rākaihinonga</p> <p><i>Ākongā are secure in the knowledge of ancestral entrepreneurship</i></p>	<p>Teitūtanga Sustainability</p> <p>Kia aumangea te tirohanga whakamua</p> <p><i>Ākongā are future-focussed, sustainable and innovative</i></p>	<p>Whānau Family support</p> <p>Kia noho tōna ngākau ki ngā āhuatanga whai pānga o tōna iwi, tōna hapū me tōna whānau</p> <p><i>Ākongā are open to and aware of the diverse aspects of their whānau/hapū/iwi</i></p>	<p>Te Taiao Environment</p> <p>Kia whai koha ki ngā tikanga kaiitiakitanga</p> <p><i>Ākongā are conscious of their responsibilities</i></p>
<p>Ākongā are aware of the value of kaupapa Māori such as wairuatanga, kaiitiakitanga, manaakitanga, whanaungatanga, ūkaipōtanga and tino rangatiratanga</p>	<p>E aro ana te ākongā ki ngā momo mōhiotanga ahakoa he aha, ā, kua mārama haere ki ōna ake mōhiotanga.</p>	<p>Ka mārama te ākongā ki ngā ara toro, ngā ara pupuri me ngā ara whakaputa mātauranga a ngā tūpuna.</p>	<p>E mārāma ana te ākongā ki ngā mātātaki e pā ana ki ō rātou hapori ā-rohe, hapori ā-ao hoki.</p>	<p>Ka aro te ākongā ki ngā rerekētanga o te whānau, o te hapū me te iwi.</p>	<p>E aro ana te ākongā i te ngā take e pā ana ki te ao tūroa, mai i te tirohanga ā-rohe me te tirohanga ā-ao.</p>
<p>TMoA (reo Pākehā) L4 Te Reo Māori Te Reo Pākehā Tikanga-ā-Iwi</p> <p>TMoA L5 Te Reo Māori Te Reo Pākehā Tikanga-ā-Iwi</p> <p>TMoA (reo Pākehā) L6 Pūtaiao</p>	<p>TMoA (reo Pākehā) L4 Ngā Toi Hāngarau</p> <p>TMoA L5 Ngā Toi Hāngarau</p> <p>TMoA (reo Pākehā) L6 Hāngarau Pūtaiao</p>	<p>TMoA (reo Pākehā) L4 Te Reo Māori Hauora Pāngarau</p> <p>TMoA L5 Te Reo Māori Pāngarau</p>	<p>TMoA (reo Pākehā) L4 Hauora Pāngarau Tikanga-ā-Iwi</p> <p>TMoA L5 Hauora Pāngarau Tikanga-ā-Iwi</p>	<p>TMoA (reo Pākehā) L4 Te Reo Māori Hauora Tikanga-ā-Iwi</p> <p>TMoA L5 Te Reo Māori Hauora Tikanga-ā-Iwi</p> <p>TMoA (reo Pākehā) L6 Te Reo Pāngarau Hauora Tikanga-ā-Iwi Pūtaiao</p>	<p>TMoA (reo Pākehā) L4 Te Reo Pāngarau Hauora Tikanga-ā-Iwi</p> <p>TMoA L5 Te Reo Pāngarau Hauora Tikanga-ā-Iwi Pūtaiao</p>
<p>Ka whai mōhiotanga te ākongā ki ngā hanga whakawehe, whakakotahi, whakatipu hoki o ngā hapori ā-rohe me ngā hapori ā-ao.</p>	<p>Ka tūhura te ākongā i ngā momo ara hei whakawhanake i ōna pūkenga akaako, pūkenga what mātauranga.</p>	<p>E tūhura ana te ākongā i ngā pūnaha mātauranga a ngā tūpuna, me te noho pūmau ahakoa ngā tāmitanga.</p>	<p>Ka whakawhanake te ākongā i ōna mātauranga e pā ana ki ngā ritenga toitūtanga, ngā ritenga auaha hoki.</p>	<p>E ako ana te ākongā i ngā ritenga haumaruru tawhito o te whānau, o te hapū me te iwi.</p>	<p>Kā tūhura te ākongā i te pānga o te Mahi, o te Houtele rānei, ā, mā ngā mahī o mua e hāngai ai ngā mahi mō ngā tā ki tua.</p>
<p>TMoA (reo Pākehā) L4 Te Reo Māori Tikanga-ā-Iwi</p> <p>TMoA L5 Te Reo Māori Tikanga-ā-Iwi</p>	<p>TMoA (reo Pākehā) L4 Ngā Toi Hāngarau</p> <p>TMoA L5 Ngā Toi Hāngarau</p> <p>TMoA (reo Pākehā) L6 Pūtaiao</p>	<p>TMoA (reo Pākehā) L4 Te Reo Māori Hauora Pāngarau</p> <p>TMoA L5 Te Reo Māori Hauora Pāngarau</p>	<p>TMoA (reo Pākehā) L4 Hauora Pāngarau Tikanga-ā-Iwi</p> <p>TMoA L5 Hauora Pāngarau Tikanga-ā-Iwi</p>	<p>TMoA (reo Pākehā) L4 Te Reo Māori Hauora Tikanga-ā-Iwi</p> <p>TMoA L5 Te Reo Māori Hauora Tikanga-ā-Iwi</p> <p>TMoA (reo Pākehā) L6 Te Reo Pāngarau Hauora Tikanga-ā-Iwi Pūtaiao</p>	<p>TMoA (reo Pākehā) L4 Te Reo Māori Pāngarau Hauora Tikanga-ā-Iwi Pūtaiao</p> <p>TMoA L5 Te Reo Māori Pāngarau Hauora Tikanga-ā-Iwi</p> <p>TMoA (reo Pākehā) L6 Te Reo Māori Pāngarau Hauora Tikanga-ā-Iwi Pūtaiao</p>

<p>Ka taea e te ākonga te whakaahua i ōna ake whakaaro, e whai hua ai te ao Māori.</p>	<p>E pono ana ngā whakaritenga o te ākonga mō āna māhi akoako, ara akoako hoki.</p>	<p>Ka noho te ākonga ki te toro i aua pūnaha mātauranga tawhito me te whakahāngai ki ēnei rā.</p>	<p>TAU 11-12 Te Mātauranga</p>	<p>E mahi ana, e tūhura ana te ākonga i ngā ara toitūtanga, i ngā ara auaha ahakoa te horopaki.</p>	<p>Ka tūhura te ākonga i te pānga o tērā āhuatanga ki te Māori i roto i tēnei ao whānui, me te whakamahi i aua ritenga ina pakeke a ia.</p>	<p>E rapu ana ngā ākonga i ngā urupare auaha ki ngā take ā-ao, me te whakatipu mōhiotanga mō te rerekētanga o te taiao.</p>
<p>TMoA (reo Pākehā) L6 Te Reo Tikanga-ā-Iwi TMoA L7 Te Reo Tikanga-ā-Iwi</p>	<p>TMoA (reo Pākehā) L6 Ngā Toi Hāngarau Pūtaiao TMoA L7 Ngā Toi Hāngarau Pūtaiao</p>	<p>TMoA (reo Pākehā) L6 Te Reo Māori Pāngarau Hauora Tikanga-ā-Iwi Pūtaiao TMoA L7 Te Reo Māori Pāngarau Hauora Tikanga-ā-Iwi Pūtaiao Ngā Reo</p>	<p><i>Te Marautanga o Aotearoa</i></p>	<p>TMoA (reo Pākehā) L6 Tikanga-ā-Iwi Hāngarau TMoA L7 Tikanga-ā-Iwi Hāngarau</p>	<p>TMoA (reo Pākehā) L6 Te Reo Māori Hauora Tikanga-ā-Iwi Pūtaiao TMoA L7 Te Reo Māori Hauora Tikanga-ā-Iwi Pūtaiao</p>	<p>TMoA (reo Pākehā) L6 Te Reo Māori Pāngarau Hauora Tikanga-ā-Iwi Pūtaiao TMoA L7 Te Reo Māori Pāngarau Hauora Tikanga-ā-Iwi Pūtaiao</p>
<p>Ka whakamahi ngā ākonga i ngā āhuatanga o te ao Māori me te ao whānui hei whakatinana i ngā wawata o te whānau, o te hōpū me te iwi.</p>	<p>Kei te ākonga ngā pūkenga ako me ngā rautaki hei āwhina i a ia ki te whai i te mātauranga, ā, mate noa.</p>	<p>Ko te ākonga te kaikawe i te kaipakihitanga o ngā tipuna.</p>	<p>TAU 13 Te Whakatinana</p>	<p>Ka whakamahi te ākonga i ngā ritenga o te kanohi mataara, ngā ritenga toitūtanga, me ngā ritenga auaha hei hanga huarahi mō ngā rā ki tua.</p>	<p>Ka whakatinana ngā ākonga i ngā rerekētanga o te whānau, o te hōpū me te iwi.</p>	<p>Ka whakatinanahia e te ākonga tēnei mea te kaitiakitanga ahakoa te horopaki.</p>
<p>TMoA (reo Pākehā) L6 Te Reo Te Reo Pākehā Tikanga-ā-Iwi TMoA L7 Te Reo Te Reo Pākehā Tikanga-ā-Iwi</p>	<p>TMoA (reo Pākehā) L6 Ngā Toi Hāngarau Pūtaiao TMoA L7 Ngā Toi Hāngarau Pūtaiao</p>	<p>TMoA (reo Pākehā) L6 Te Reo Māori Pāngarau Hauora Tikanga-ā-Iwi Pūtaiao TMoA L7 Te Reo Māori Pāngarau Hauora Tikanga-ā-Iwi Pūtaiao Ngā Reo</p>	<p><i>Te Marautanga o Aotearoa</i></p>	<p>TMoA (reo Pākehā) L6 Te Reo Māori Hauora Tikanga-ā-Iwi Pūtaiao TMoA L7 Te Reo Māori Hauora Tikanga-ā-Iwi Pūtaiao</p>	<p>TMoA (reo Pākehā) L6 Te Reo Māori Hauora Tikanga-ā-Iwi Pūtaiao TMoA L7 Te Reo Māori Hauora Tikanga-ā-Iwi Pūtaiao</p>	<p>TMoA (reo Pākehā) L6 Tikanga-ā-Iwi Hāngarau TMoA L7 Tikanga-ā-Iwi Hāngarau</p>

HE ANGA
WHAKAURU
MARAU

HEI KOROWAI MŌ
TE KAIWHAKATERE

1

AKORANGA

Kia mau ki te aka matua kia tū rangatira
ai i ngā ao e rua

TAU 7–8: TE ARONGA

Ka aro te ākongā ki ngā kaupapa Māori pērā i te wairuatanga, i te kaitiakitanga, i te manaakitanga, i te whanaungatanga, i te ūkaipōtainga me te tino rangatiratanga.

TMoA Taumata 4

– Te Reo

- Ka whakamahi i ngā āhuatanga katoa o te reo me te tinana hei whakatau tika i ngā take, hei whakawhitiwhiti whakaaro, kare ā-roto, me te mōhiohio.

– Tikanga-ā-lwi

- Me mōhio ki ngā anga papori, taiao me te anga ōhanga hoki.

TMoA Taumata 5

– Te Reo Māori

- Ka whakapuaki i ngā momo reo mō ngā horopaki ōkawa, ōpaki hoki. Ka haere tonu te whakapārekareka i te rere o te reo ki ngā āhuatanga Māori ake nei. He whaihua, he mārama āna tuhinga i ngā momo tuhinga huhua noa.

– Te Reo Pākehā

- Ngā Āhuatanga o te Ākongā i te Tomokanga ki Kaupae 3
- E puta ai ngā momo āhuatanga a te ākongā pērā i ēnei:
  - he ngāwari ki a ia te kōrero Pākehā i te whānuitanga e piki haere ana o ngā horopaki ōkawa mai, ōpaki hoki
  - e tino piki ana ngā pūkenga ki te whakamahi i te reo o te mātauranga (pēnei i ngā kupu hangarau) me ngā whakaritenga reo (pēnei i te reo whakarite me ngā kupu whakarite)
  - he māia ki te pānui i te reo Pākehā, he mōhio ki te whānuitanga o ngā rautaki hei hura i te tikanga o ngā kupu tauhou
  - he toitū te mātauranga ki ngā ture o te reo
  - ka āhei ki te tātari he pēhea te pānga o te hunga whakarongo, te pūtake, me te horopaki ki te tuhinga e āhei ai ia te whakawhitiwhiti whakaaro i roto i ngā tuhinga.

– Tikanga-ā-lwi

- Te Whakaritenga Pāpori me te Ahurea: Whiria te kaha tūātinitini, whiria te kaha tūāmanomano. Nō ngā tūpuna, tuku iho, tuku iho.
- Te Ao Hurihuri: E tama, e hine, tangata i ākona ki te whare, tū ana ki te marae, tau ana.
- Te Wāhi me te Taiao: Kotahi tonu te matua o te tangata Māori, ko Ranginui e tū nei, ko Papatūānuku e takoto nei.
- Ngā Mahinga Ohaoha: E kore e ngaoko te rākau ki te tīkina i te pūtake whakangaoko ai, engari, me tiki ki te matamata.

TMoA Taumata 6

– Pūtaiao

- Kua whai māramatanga ki ngā āhuatanga rapunga whakaaro mātauranga, e kitea ai he rerekē anō ngā whakaaro Tuauru ki ērā o ngā iwi taketake o te ao.
- Te whanake mōhioatanga o ngā mātauranga pūtaiao, mātauranga toiora hoki, mai i ērā i tika, ki ērā kare i tika.
- Tūhuratia ngā raru matatika o ēnei rā i roto i ngā mahi pūtaiao, me te mōhio anō me pēhea te whakaako.

TAU 9–10: TE TŪHURATANGA

Ka whai mōhioatanga te ākongā ki ngā hanga whakawehe, whakakotahi, whakatipu hoki o ngā hapori ā-rohe me nga hapori ā-ao

TMoA Taumata 4

– Te Reo

- Ka whakamahi i ngā āhuatanga katoa o te reo me te tinana hei whakatau tika i ngā take, hei whakawhitiwhiti whakaaro, kare ā-roto, me te mōhiohio.

– Tikanga-ā-lwi

- Me tūhura i ngā anga papori, taiao me te anga ōhanga hoki.

TAU 11-12: TE MĀTAURANGA

Ka taea e te ākonga te whakaahua i ōna ake whakaaro, e whai hua ai te ao Māori.

TMoA Taumata 6

– Pūtaiao

- Ka ako i ngā huatau matua me ngā kōrero o mua o te pūtaiao, me ngā wāhi i roto i ngā pou pūtaiao.
- Ka ako haere i ngā huringa tautake o te pūtaiao e tupu haere ana.
- Ka mārama haere ki ngā huatau o te tautake o te mātauranga, kia kite ai i ngā uara taketake o te pūtaiao, he rerekē i ērā o te tangata whenua.
- Ka mārama haere ki ngā tikanga whakahaere o te mātauranga pūtaiao, me te ako i ngā kōrero mō ētahi tauira whakapai, whakakino rānei.
- Ka tirohia ētahi take porihanga o ēnei rā e pā ana ki ngā matatika pūtaiao, me pēhea hoki e uruparehia ai.

– Te Reo

- Ka whakamahi i ngā āhuatanga katoa o te reo me te tinana hei whakatau tika i ngā take, hei whakawhitiwhiti whakaaro, kare ā-roto, me te mōhiohio.

– Tikanga-ā-lwi

- Me mōhio ki ngā anga papori, taiao me te anga ōhanga hoki.

TMoA Taumata 5

– Te Reo Māori

- Ka whakapuaki i ngā momo reo mō ngā horopaki ōkawa, ōpaki hoki. Ka haere tonu te whakapārekareka i te rere o te reo ki ngā āhuatanga Māori ake nei. He whaihua, he mārama āna tuhinga i ngā momo tuhinga huhua noa.

– Tikanga-ā-lwi

- Te Whakaritenga Pāpori me te Ahurea: Whiria te kaha tūātinini, whiria te kaha tūāmanomano. Nō ngā tūpuna, tuku iho, tuku iho.

- Te Ao Hurihuri: E tama, e hine, tangata i ākona ki te whare, tū ana ki te marae, tau ana.
- Te Wāhi me te Taiao: Kotahi tonu te matua o te tangata Māori, ko Ranginui e tū nei, ko Papatūānuku e takoto nei.
- Ngā Mahinga Ohaoha: E kore e ngaoko te rākau ki te tīkina i te pūtaka whakangaoko ai, engari, me tiki kite matamata.

TMoA Taumata 6

– Te Reo Pākehā

- Ka āhei te ākonga ki te kōtuitui i ngā puna mōhiohio, ngā tukanga me ngā rautaki i runga i te whai hua, i te māia, me te hāngai pū, hei tautohu, hei hanga, hei whakapuaki i ngā ariā kei te hōhonu kē atu.

TAU 13: TE WHAKATINANA

Ka whakamahi ngā ākonga i ngā āhuatanga o te ao Māori me te ao whānui hei whakatinana i ngā wawata o te whānau, o te hapū me te iwi.

TMoA Taumata 6

– Te Reo

- Ka whakamahi i ngā āhuatanga katoa o te reo me te tinana hei whakatau tika i ngā take, hei whakawhitiwhiti whakaaro, kare ā-roto, me te mōhiohio.

– Tikanga-ā-lwi

- Me mōhio ki ngā anga papori, taiao me te anga ōhanga hoki.

TMoA Taumata 7

– Te Reo Māori

- Nā te whānui ake o te puna kupu ka kaha ake te tautoko, te whakawhitiwhiti māramatanga, te whakakotahi hei whakatau, hei whakaiti rānei. E whakamahi ana i ngā āhuatanga katoa o te reo me te tinana hei whakatau tika i ngā take, hei whakawhitiwhiti whakaaro, kare ā-roto me te mōhiohio. E takahuri ana i te reo mā te whakapārekareka, mā te kupu peha, mā te kupu huna.

– Te Reo Pākehā

- Ka āhei te ākonga ki te kōtuitui i ngā puna mōhiohio, ngā tukanga me ngā rautaki i runga i te whai hua, i te māia, me te hāngai pū, hei tautohu, hei hanga, hei whakapuaki i ngā ariā kei te hōhonu kē atu.

– Tikanga-ā-lwi

- Te Whakaritenga Pāpori me te Ahurea: Whiria te kaha tūātinini, whiria te kaha tūāmanomano. Nō ngā tūpuna, tuku iho, tuku iho.
- Te Ao Hurihuri: E tama, e hine, tangata i ākona ki te whare, tū ana ki te marae, tau ana.
- Te Wāhi me te Taiao: Kotahi tonu te matua o te tangata Māori, ko Ranginui e tū nei, ko Papatūānuku e takoto nei.
- Ngā Mahinga Ohaoha: E kore e ngaoko te rākau ki te tīkina i te pūtake whakangaoko ai, engari, me tiki ki te matamata.

HE ANGA
WHAKAURU
MARAU

HEI KOROWAI MŌ
TE KAIWHAKATERE

2

WĀNANGA

Kia mātau te mōhio ki te hōhonūtanga
o te ako

TAU 7-8: TE ARONGA

E aro ana te ākongā ki ngā momo mōhiotanga ahakoa he aha, ā, kua mārama haere ki ōna ake mōhiotanga.

TMoA Taumata 4

– Ngā Toi

- Te waihanga me te tūhura oro, te mahi whakaari me ngā toi ataata hei tūhura, hei whakamārama, hei whanake i ngā pūkenga whai māramatanga.

– Hangarau

- Te mahere mahi hei whakaatu i te haere me te whanaketanga o ngā mahi; te whanake i ngā whakaaro me ngā pūkenga waihanga i roto i ngā mahi.

TMoA Taumata 6

– Pūtaiao

- Kua whai māramatanga ki ngā āhuratanga rapunga whakaaro mātauranga, e kitea ai he rerekē anō ngā whakaaro Tuauru ki ērā o ngā iwi taketake o te ao.
- Te whanake mōhiotanga o ngā mātauranga pūtaiao, mātauranga toiora hoki, mai i ērā i tika, ki ērā kāre i tika.
- Tūhuratia ngā raru matatika o ēnei rā i roto i ngā mahi pūtaiao, me te mōhio anō me pēhea te whakaako.

TMoA Taumata 5

– Ngā Toi (Taumata 5 & 6)

- Hei whakawhanake i ngā tūmomo tukangā me ōna mōhio ki te huhua o ngā āhuratanga toi, i āna ake mahi toi me tērā o ētahi atu.

– Hangarau (Taumata 5 & 6)

- Ka whakatairanga i ō rātou ake whakapono, uara rānei hei otinga mō te whānau, te hapori, te hapū, te iwi rānei, ā, ka tūhura i te pāpātanga ki ētahi atu ahurea, hunga kiritaki hoki.
- Ka tirohia ngā uara me ngā whakapono o iwi kē, ka:
  - whakahāngai ki te otinga;
  - mōhio ki ngā whakaharatau;
  - whakarite ki ngā hangarau a tangata kē;
  - mārama ki ngā ārai me ngā huarahi wātea ka taea.
- Ka tūhura i ngā āhuratanga matua o te tangata e pā ana ki:
  - ngā pūnaha, ngā tukangā rānei;
  - te hiahia o ngā kiritaki;
  - ngā rautaki whakatairanga ki te kiritaki.

TAU 9-10: TE TŪHURATANGA

Ka tūhura te ākongā i ngā momo ara hei whanake i ōna pūkenga akoako, pūkenga whai mātauranga.

TMoA Taumata 4

– Ngā Toi

- Te waihanga me te tūhura oro, te mahi whakaari me ngā toi ataata hei tūhura, hei whakamārama, hei whanake i ngā pūkenga whai māramatanga.

– Hangarau

- Te mahere mahi hei whakaatu i te haere me te whanaketanga o ngā mahi; te whanake i ngā whakaaro me ngā pūkenga waihanga i roto i ngā mahi.

TMoA Taumata 6

– Pūtaiao

- Kua whai māramatanga ki ngā āhuratanga rapunga whakaaro mātauranga, e kitea ai he rerekē anō ngā whakaaro Tuauru ki ērā o ngā iwi taketake o te ao.
- Te whanake mōhiotanga o ngā mātauranga pūtaiao, mātauranga toiora hoki, mai i ērā i tika, ki ērā kāre i tika.
- Tūhuratia ngā raru matatika o ēnei rā i roto i ngā mahi pūtaiao, me te mōhio anō me pēhea te whakaako.

TMoA Taumata 6

– Ngā Toi (Taumata 5 & 6)

- Hei whakawhanake i ngā tūmomo tukangā me ōna mōhio ki te huhua o ngā āhuratanga toi, i āna ake mahi toi me tērā o ētahi atu.

– Hangarau (Taumata 5 & 6)

- Ka whakatairanga i ō rātou ake whakapono, uara rānei hei otinga mō te whānau, te hapori, te hapū, te iwi rānei, ā, ka tūhura i te pāpātanga ki ētahi atu ahurea, hunga kiritaki hoki.
- Ka tirohia ngā uara me ngā whakapono o iwi kē, ka:
  - whakahāngai ki te otinga;
  - mōhio ki ngā whakaharatau;
  - whakarite ki ngā hangarau a tangata kē;
  - mārama ki ngā ārai me ngā huarahi wātea ka taea.
- Ka tūhura i ngā āhuratanga matua o te tangata e pā ana ki:
  - ngā pūnaha, ngā tukangā rānei;
  - te hiahia o ngā kiritaki;
  - ngā rautaki whakatairanga ki te kiritaki.

TAU 11–12: TE MĀTAURANGA

E pono ana ngā whakaritenga a te ākonga mō āna mahi akoako, ara akoako hoki.

TMoA Taumata 6

– Ngā Toi

- Ka tūhura hōhonu, ka rapu mātāpuna whakahihiri, ka tautohu, ka whai māramatanga:
  - i ētahi ariā whakamahi i te hangarau;
  - hei whakamahi tōtika i ngā taputapu hei whakawhitiwhiti whakaaro;
  - ki te kunenga me te tūhuratanga a ngā kaitoi.
- Ka tūhura, ka hanga, ka hanga ariā, ka whakaatu:
  - i ngā horopaki o ngā tūmomo puoro me ētahi mahi e hāngai pū ana ki aua horopaki.

– Hangarau

- Te mātai me te torotoro i ngā uara me ngā ponotanga, te āhua me ngā wawata a iwi/tangata kē.

– Pūtaiao

- Kua whai māramatanga ki ngā āhuratanga rapunga whakaaro mātauranga, e kitea ai he rerekē anō ngā whakaaro Tuauru ki ērā o ngā iwi taketake o te ao.
- Te whanake mōhiotanga o ngā mātauranga pūtaiao, mātauranga toiora hoki, mai i ērā i tika, ki ērā kāre i tika.
- Tūhuratia ngā raru matatika o ēnei rā i roto i ngā mahi pūtaiao, me te mōhio anō me pēhea te whakaako.

TMoA Taumata 7

– Ngā Toi (Taumata 7 & 8)

- Hei tātari, hei whakaputa i ōna ake ariā, ki te whai ao ki te ao mārama.

– Hangarau (Taumata 7 & 8)

- Ka tūhura i ngā momo hangarau ka taea te whakarerekē i roto i ngā āhuratanga o te tangata, me ngā rauropi katoa, pērā i:
  - te whakaōrite whaioranga;
  - te raweke ira tangata.
- Kia mārama ki ngā pāpātanga ki ngā whakapono o te tangata.

- Ka tūhura, ka tautohe i ngā painga ohaoha o ētahi otinga me te pānga ki:
  - ngā whānau, hapū, iwi rānei;
  - ngā rohe, te motu, te ao whānui hoki.
- Ka taukumekume i te pāpātanga o te otinga hangarau ki:
  - ngā uara, ngā whakapono, me ngā waiaro;
  - ngā matatika o te tangata;
  - te ao tōrangapū;
  - te toitūtanga;
  - te taha ohaoha.

– Pūtaiao

- Ngā Momo Tūhuratanga: Ka oti te whakarōpū me te tautohu, te torotoro, te rapu tauira me te whakatauirā, te whakamātau tika, te whakaoti rapanga, te hanga i tētahi mea, i tētahi pūnaha rānei.
- Te Reo Matatini o te Pūtaiao: Ka pakari haere te mōhio ki te reo matatini o te pūtaiao, o te pāngarau, me ngā pūnaha tohu pūtaiao, ā, ka whakamahia ēnei reo matatini hei pānui, hei whakaatu i ōna ake whakaaro, tae atu ki ō ētahi atu.
- Te Whakamahinga o te Pūtaiao: Ka ako mō ngā mahi me ngā kaimahi e whakaputaina ai ngā mātauranga pūtaiao. Ka whakahāngai i tōna mōhio pūtaiao ki ngā whakatau me ngā mahi o te ao tangata, arā, hei whakaaro ki ngā take ā-iwi, me ngā take whānui, e pā ana ki te tangata, te porihanga me te taiao.

TAU 13: TE WHAKATINANA

Kei te ākongā ngā pūkenga ako me ngā rautaki hei āwhina i a ia ki te whai i te mātauranga, ā, mate noa.

TMoA Taumata 6

– Ngā Toi

- Ka tūhura hōhonu, ka rapu mātāpuna whakahihiri, ka tautohu, ka whai māramatanga:
  - i ētahi ariā whakamahi i te hangarau;
  - hei whakamahi tōtika i ngā taputapu hei whakawhitihiti whakaaro;
  - ki te kunenga me te tūhuratanga a ngā kaitoi.
- Ka tūhura, ka hanga, ka hanga ariā, ka whakaatu:
  - i ngā horopaki o ngā tūmomo puoro me ētahi mahi e hāngai pū ana ki aua horopaki.

– Hangarau

- Te mātāi me te torotoro i ngā uara me ngā ponotanga, te āhua me ngā wawata a iwi/tangata kē.

– Pūtaiao

- Kua whai māramatanga ki ngā āhuratanga rapunga whakaaro mātauranga, e kitea ai he rerekē anō ngā whakaaro Tuauru ki ērā o ngā iwi taketake o te ao.
- Te whanake mōhiotanga o ngā mātauranga pūtaiao, mātauranga toiora hoki, mai i ērā i tika, ki ērā kāre i tika.
- Tūhuratia ngā raru matatika o ēnei rā i roto i ngā mahi pūtaiao, me te mōhio anō me pēhea te whakaako.

TMoA Taumata 8

– Ngā Toi (Taumata 7 & 8)

- Hei tātari, hei whakaputa i ōna ake ariā, ki te whai ao ki te ao mārama.

– Hangarau (Taumata 7 & 8)

- Ka tūhura i ngā momo hangarau ka taea te whakarerekē i roto i ngā āhuratanga o te tangata, me ngā rauropi katoa, pērā i:
  - te whakaōrite whaioranga;
  - te raweke ira tangata.
- Kia mārama ki ngā pāpātanga ki ngā whakapono o te tangata.

- Ka tūhura, ka tautohe i ngā painga ohaoha o ētahi otinga me te pānga ki:
  - ngā whānau, hapū, iwi rānei;
  - ngā rohe, te motu, te ao whānui hoki.
- Ka taukumekume i te pāpātanga o te otinga hangarau ki:
  - ngā uara, ngā whakapono, me ngā waiaro;
  - ngā matatika o te tangata;
  - te ao tōrangapū;
  - te toitūtanga;
  - te taha ohaoha.

– Pūtaiao

- Ngā Momo Tūhuratanga: Ka oti te whakarōpū me te tautohu, te torotoro, te rapu tauira me te whakatauirā, te whakamātau tika, te whakaoti rapanga, te hanga i tētahi mea, i tētahi pūnaha rānei.
- Te Reo Matatini o te Pūtaiao: Ka pakari haere te mōhio ki te reo matatini o te pūtaiao, o te pāngarau, me ngā pūnaha tohu pūtaiao, ā, ka whakamahia ēnei reo matatini hei pānui, hei whakaatu i ōna ake whakaaro, tae atu ki ō ētahi atu.
- Te Whakamahinga o te Pūtaiao: Ka ako mō ngā mahi me ngā kaimahi e whakaputaina ai ngā mātauranga pūtaiao. Ka whakahāngai i tōna mōhio pūtaiao ki ngā whakatau me ngā mahi o te ao tangata, arā, hei whakaaro ki ngā take ā-iwi, me ngā take whānui, e pā ana ki te tangata, te porihanga me te taiao.

3

MĀTAURANGA

Kia mau tūhonohono ki ngā āhua/ngā
here iho matua o te rākaihinonga

TAU 7–8: TE ARONGA

Ka mārama te ākongā ki ngā ara toro, ngā ara pupuri me ngā ara whakaputa mātauranga a ngā tīpuna

TMoA Taumata 4

– Te Reo

- Ka taea te tautohetohe, te tuku pātai, te whakaputa i ngā kare ā-roto, te kōrero whakanene.
- He rawe āna tuhinga, ā, kua mōhio haere ki ētahi momo tuhinga pērā i te pūrongo, te paki, te whakamārama, te whakaputa whakaaro.
- Kua whakamātau ki te pānui i ngā momo tuhinga maha nā te rahi haere o te puna pūkenga pānui.

– Hauora

- Ka whakawhiti whakaaro mō ngā momo kai, mō te oranga ā-wairua, ā-hinengaro, ā-tinana.
- Ka whakataurite i ngā ture, i ngā tikanga rānei o te ao Pākehā, o te ao Māori, o hea ake rānei, e pā ana ki te mahi a te tangata i roto i te taiao.
- Ka tūhura me pēhea e pai ake ai te āhua o te taiao kura me ētahi atu taiao.

– Pāngarau

- Ka mārama te ākongā, ka torotoro hoki ia i ngā tini whakamahinga o te pāngarau e hāngai ana ki te hapori e noho nei ia.
- Me kākahu anō ngā whāinga paetae ki ngā momo horopaki o te hapori.

- Ka whai i ngā tikanga mō te tūhuratanga tauanga ki te whakamahere, ki te whakatutuki tūhuratanga.
- He mea nui tēnei hei tautoko i te whakatutukitanga o ngā whāinga paetae e whai ake nei, e pakari anō ai te whakaaro arorau, te whakaaro arohaehae, te whakaaro whitake me te auhatanga o te ākongā e hāngai ana ki tēnei taumata.
- Ka mārama ki ngā whakamahinga o ngā pūnaha hangarau.

TMoA Taumata 5

– Te Reo Māori

- Ka whakapuaki i ngā momo reo mō ngā horopaki ōkawa, ōpaki hoki. Ka haere tonu te whakapārekareka i te rere o te reo ki ngā āhuatanga Māori ake nei. He whaihua, he mārama ānatuhinga i ngā momo tuhinga huhua noa.

– Hauora (Taumata 5–8)

- Kia kōtuituia ēnei āhuatanga ki ngā whenu katoa.
  - TE WAIRUA
  - NGĀ TIKANGA
  - TE REO
  - NGĀ UARA ME NGĀ WAIARO

TAU 9-10: TE TŪHURATANGA

E tūhura ana te ākongā i ngā pūnaha mātauranga a ngā tīpuna, me te noho pūmau ahakoa ngā tāmitanga a te Pākehā.

TMoA, Taumata 4

– Te Reo

- Ka taea te tautohetohe, te tuku pātai, te whakaputa i ngā kare ā-roto, te kōrero whakanene.
- He rawe āna tuhinga, ā, kua mōhio haere ki ētahi momo tuhinga pērā i te pūrongo, te paki, te whakamārama, te whakaputa whakaaro.
- Kua whakamātau ki te pānui i ngā momo tuhinga maha nā te rahi haere o te puna pūkenga pānui.

– Hauora

- Ka whakawhiti whakaaro mō ngā momo kai, mō te oranga ā-wairua, ā-hinengaro, ā-tinana.
- Ka whakataurite i ngā ture, i ngā tikanga rānei o te ao Pākehā, o te ao Māori, o hea ake rānei, e pā ana ki te mahi a te tangata i roto i te taiao.
- Ka tūhura me pēhea e pai ake ai te āhua o te taiao kura me ētahi atu taiao.

– Pāngarau

- Ka mārama te ākongā, ka torotoro hoki ia i ngā tini whakamahinga o te pāngarau e hāngai ana ki te hapori e noho nei ia.
- Me kākahu anō ngā whāinga paetae ki ngā momo horopaki o te hapori.
- Ka whai i ngā tikanga mō te tūhuratanga tauanga ki te whakamahere, ki te whakatutuki tūhuratanga.
- He mea nui tēnei hei tautoko i te whakatutukitanga o ngā whāinga paetae e whai ake nei, e pakari anō ai te whakaaro arorau, te whakaaro arohaehae, te whakaaro whaitake me te auahatanga o te ākongā e hāngai ana ki tēnei taumata.
- Ka mārama ki ngā whakamahinga o ngā pūnaha hangarau.

TMoA Taumata 5

– Te Reo Māori

- Ka whakapuaki i ngā momo reo mō ngā horopaki ōkawa, ōpaki hoki. Ka haere tonu te whakapārekareka i te rere o te reo ki ngā āhuatanga Māori ake nei. He whaihua, he mārama ānatuhinga i ngā momo tuhinga huhua noa.

– Hauora (Taumata 5-8)

- Kia kōtuituia ēnei āhuatanga ki ngā whenu katoa.
  - TE WAIRUA
  - NGĀ TIKANGA
  - TE REO
  - NGĀ UARA ME NGĀ WAIARO
  - PĀNGARAU
- Te Reo Matatini o te Pāngarau
  - Ka whakawhitiwhiti whakaaro, ka āta wānanga te ākongā i āna mahi pāngarau, mā te kupu (ā-waha, ā-tuhi), mā te tohu, me ngā momo whakaahuahanga e hāngai ana. He mea nui tēnei hei tautoko i te whakatutukitanga o ngā whāinga paetae e whai ake nei, e pakari anō ai te whakaaro arorau, te whakaaro arohaehae, te whakaaro whaitake me te auahatanga o te ākongā e hāngai ana ki tēnei taumata.
- Te Whakamahinga o te Pāngarau
  - Ka mārama te ākongā, ka arohaehae hoki ia i ngā tini whakamahinga o te pāngarau e hāngai ana ki tōna hapori. Me kākahu anō ngā whāinga paetae ki ngā momo horopaki maha o te ao whānui.

TAU 11–12: TE MĀTAURANGA

Ka noho te ākongā ki te toro i aua pūnaha mātauranga tawhito me te whakahāngai ki ēnei rā.

TMoA, Taumata 6

– Te Reo Māori

- Kei te hurihuri, kei te whakapārekareka i te reo, ahakoa te kaupapa, kia hāngai ki ngā rōpū whānui tonu me te mau tonu ki te tikanga, ahakoa Māori ake nei, ahakoa reo kē atu.
- He whakarongo, he arohaehae, he tautohetohe, he whakahoki kōrero ki ētahi whakaaro kē atu.
- E whakamahia ana ngā wāhanga o te tinana hei whakawhitiwhiti whakaaro, kare ā-roto, me te mōhiohio.

– Pāngarau

- Ka whakawhitiwhiti whakaaro, ka āta wānanga te ākongā i āna mahi pāngarau, mā te kupu (ā-waha, ā-tuhi), mā te tohu, me ngā momo whakaahuahanga e hāngai ana.
- He mea nui tēnei hei tautoko i te whakatutukitanga o ngā whāinga paetae e whai ake nei, e pakari anō ai te whakaaro arorau, te whakaaro arohaehae, te whakaaro whitake me te auahatanga o te ākongā e hāngai ana ki tēnei taumata.

– Hauora

- Ka arotake i te whaihua o ngā mahi me ngā tikanga a tētahi rōpū kaitiaki taiao.
- Ka tūhura i te mahi me ngā tikanga whaihua o te rohe, o te motu hei whakatairanga i te noho ora o te tangata me te noho haumaruru i roto i ngā taiao.

– Tikanga-ā-Iwi

- Ko te urutau me te rerekē haere o ngā ahurea, me ngā putanga iho o ēnei mō te porihanga.
- Ko ngā pūtaketanga me ngā otinga o ngā tūāhua o mua i waihanga i te āhua noho a te iwi o Aotearoa.
- He motuhake tonu ngā āhuatanga o te taiao tūturu me te taiao ahurea, ā, ka waihangatia ēnei e ngā tukanga whakaauaha tauira mokowā.

– Pūtaiao

- Ka tūhura i te pānga mai o ngā mahi a te tangata, me ngā tukanga māori, ki tētahi pūnaha-hauropi i Aotearoa.
- Ka ako i ngā huatau matua me ngā kōrero o mua o te pūtaiao, me ngā wāhi i roto i ngā pou pūtaiao.
- Ka ako haere e pā ana ki ngā huringa tautake o te pūtaiao e tupu haere ana.
- Ka mārara haere ki ngā huatau o te tautake o te mātauranga, kia kite ai i ngā uara taketake o te pūtaiao, he rerekē i ērā o te tangata whenua.
  - Ka mārara haere ki ngā tikanga whakahaere o te mātauranga pūtaiao, me te ako i ngā kōrero mō ētahi tauira whakapai, whakakino rānei.
- Ka tirohia ētahi take porihanga o ēnei rā e pā ana ki ngā matatika pūtaiao, me pēhea hoki e uruparehia ai.

– Ngā Reo

- Ka taea e te ākongā te kite me te whakaahua ā-kupu i ngā whakatakoto, i ngā āhuatanga pūnahanaha o te reo e ākona ana.

TMoA Taumata 7

– Te Reo Māori

- Nā te whānui ake o te puna kupu ka kaha ake te tautoko, te whakawhitiwhiti māramatanga, te whakakotahi hei whakatau, hei whakaiti rānei. E whakamahi ana i ngā āhuatanga katoa o te reo me te tinana hei whakatau tika i ngā take, hei whakawhitiwhiti whakaaro, kare ā-roto me te mōhiohio. E takahuri ana i te reo mā te whakapārekareka, mā te kupu peha, mā te kupu huna.

– Pāngarau

- Te Reo Matatini o te Pāngarau
  - Ka whakawhitiwhiti whakaaro, ka āta wānanga te ākongā i āna mahi pāngarau, mā te kupu (ā-waha, ā-tuhi), mā te tohu, me ngā momo whakaahuahanga e hāngai ana. He mea nui tēnei hei tautoko i te whakatutukitanga o ngā whāinga paetae e whai ake nei, e pakari anō ai te whakaaro arorau, te whakaaro arohaehae, te whakaaro whitake me te auahatanga o te ākongā e hāngai ana ki tēnei taumata.

- Te Whakamahinga o te Pāngarau
  - Ka mārama te ākonga, ka arohaehae, ka arotake hoki ia i te takenga mai o te mātauranga pāngarau me ngā tini whakamahinga o te pāngarau. Me kākahu anō ngā whāinga paetae ki ngā momo horopaki

– Hauora (Taumata 5–8)

- Kia kōtuituia ēnei āhuetanga ki ngā whenu katoa.
  - TE WAIRUA
  - NGĀ TIKANGA
  - TE REO
  - NGĀ UARA ME NGĀ WAIARO

– Tikanga-a-lwi

- Te Whakaritenga Pāpori me te Ahurea: Whiria te kaha tūātinitini, whiria te kaha tūāmanomano. Nō ngā tūpuna, tuku iho, tuku iho.
- Te Ao Hurihuri: E tama, e hine, tangata i ākona ki te whare, tū ana ki te marae, tau ana.
- Te Wāhi me te Taiao: Kotahi tonu te matua o te tangata Māori, ko Ranginui e tū nei, ko Papatūānuku e takoto nei.
- Ngā Mahinga Ohaoha: E kore e ngaoko te rākau ki te tīkina i te pūtake whakangaoko ai, engari, me tiki ki te matamata.

– Pūtaiao

- Ngā Momo Tūhuratanga: Ka oti te whakarōpū me te tautohu, te torotoro, te rapu taura me te whakatauirā, te whakamātau tika, te whakaoti rapanga, te hanga i tētahi mea, i tētahi pūnaha rānei.
- Te Reo Matatini o te Pūtaiao: Ka pakari haere te mōhio ki te reo matatini o te pūtaiao, o te pāngarau, me ngā pūnaha tohu pūtaiao, ā, ka whakamahia ēnei reo matatini hei pānui, hei whakaatu i ōna ake whakaaro, tae atu ki ō ētahi atu.
- Te Whakamahinga o te Pūtaiao: Ka ako mō ngā mahi me ngā kaimahi e whakaputaina ai ngā mātauranga pūtaiao. Ka whakahāngai i tōna mōhio pūtaiao ki ngā whakatau me ngā mahi o te ao tangata, arā, hei whakaaro ki ngā take ā-iwi, me ngā take whānui, e pā ana ki te tangata, te porihanga me te taiao.

– Ngā Reo (Taumata 5–8)

- Ka mārama ngā ākonga ki te reo āhua uaua ake, ka taea anō e rātou te whakamahi taua reo.
- Ka taea e rātou te whakawhiti whakaaro mō ngā mea i tua atu i te horopaki e tino pātata ana, hei taurira, mō ngā āhuetanga i ngā rā o mua, i ngā rā kei te tū mai. Ka mārama ngā ākonga ki ngā momo tuhinga maha, ka taea anō e rātou te waihanganga aua momo tuhinga. (E whai ana i te Common European Framework for Languages, Global Scale Level A2: Strong Waystage Performance; Council of Europe, 2001.)
- Ka taea e te ākonga te tārai ngā momo kōrero huhua kia whaihua tonu, hei whakapuaki i ōna ake ariā, i ōna ake whakaaro, hei tautoko, hei wero i ō ētahi atu. Ka taea anō e ia te whakamahi me te tautohu ngā āhuetanga taha reo, taha ahurea e ārahi ana i te whakamāoritanga, e āhei ai ia ki te urupare arohaehae ki ngā tuhinga. (E whai ana i te Common European Framework for Languages, Global Scale Level B1: Independent User; Council of Europe, 2001.)

TAU 13: TE WHAKATINANA

Ko te ākongā te kaikawe i te kaupakihitanga o ngā tīpuna.

TMoA Taumata 6

– Te Reo Māori

- Kei te hurihuri, kei te whakapārekareka i te reo, ahakoa te kaupapa, kia hāngai ki ngā rōpū whānui tonu me te mau tonu ki te tikanga, ahakoa Māori ake nei, ahakoa reo kē atu.
- He whakarongo, he arohaehae, he tautohetohe, he whakahoki kōrero ki ētahi whakaaro kē atu.
- E whakamahia ana ngā wāhanga o te tinana hei whakawhitiwhiti whakaaro, kare ā-roto, me te mōhiotio.

– Pāngarau

- Ka whakawhitiwhiti whakaaro, ka āta wānanga te ākongā i āna mahi pāngarau, mā te kupu (ā-waha, ā-tuhi), mā te tohu, me ngā momo whakaahuhanga e hāngai ana.
- He mea nui tēnei hei tautoko i te whakatutukitanga o ngā whāinga paetae e whai ake nei, e pakari anō ai te whakaaro arorau, te whakaaro arohaehae, te whakaaro whaitake me te auahatanga o te ākongā e hāngai ana ki tēnei taumata.

– Hauora

- Ka arotake i te whaihua o ngā mahi me ngā tikanga a tētahi rōpū kaitiaki taiao.
- Ka tūhura i te mahi me ngā tikanga whaihua o te rohe, o te motu hei whakatairanga i te noho ora o te tangata me te noho haumarū i roto i ngā taiao.

– Tikanga-ā-Iwi

- Ko te urutau me te rerekē haere o ngā ahurea, me ngā putanga iho o ēnei mō te porihanga.
- Ko ngā pūtake me ngā otinga o ngā tūāhua o mua i waihanga i te āhua noho a te iwi o Aotearoa.
- He rerekē te titiro a te tangata ki ngā tūāhua o mua e whai tikanga ana ki Aotearoa.

– Pūtaiao

- Ka tūhura i te pānga mai o ngā mahi a te tangata, me ngā tukanga māori, ki tētahi pūnaha-hauropi i Aotearoa.

- Ka ako i ngā huatau matua me ngā kōrero o mua o te pūtaiao, me ngā wāhi i roto i ngā pou pūtaiao.
- Ka ako haere e pā ana ki ngā huringa tautake o te pūtaiao e tupu haere ana.
- Ka mārama haere ki ngā huatau o te tautake o te mātauranga, kia kite ai i ngā ura taketake o te pūtaiao, he rerekē i ērā o te tangata whenua.
  - Ka mārama haere ki ngā tikanga whakahaere o te mātauranga pūtaiao, me te ako i ngā kōrero mō ētahi tauira whakapai, whakakino rānei.
- Ka tirohia ētahi take porihanga o ēnei rā e pā ana ki ngā matatika pūtaiao, me pēhea hoki e uruparehia ai.

– Ngā Reo

- Ka taea e te ākongā te kite me te whakaahua ā-kupu i ngā whakatakoto, i ngā āhuatanga pūnahanaha o te reo e ākona ana.

TMoA Taumata 8

– Te Reo Māori

- Kua mārama ake, kua mātanga ake ki te mana o te reo kōrero me ōna āhuatanga katoa. E torotoro ana kia mārama ake ai ki a ia, ki ētahi atu rānei ngā whakaaro me ngā ariā hōhonu. Kua mōhio he mana tō te reo kōrero me te reo ā-tinana i roto i te kōrero. Ka māia tonu ki te pare i ngā whakararu me ngā pātai matawhawhati.

– Pāngarau

- Te Reo Matatini o te Pāngarau
  - Ka whakawhitiwhiti whakaaro, ka āta wānanga te ākongā i āna mahi pāngarau, mā te kupu (ā-waha, ā-tuhi), mā te tohu, me ngā momo whakaahuhanga e hāngai ana. He mea nui tēnei hei tautoko i te whakatutukitanga o ngā whāinga paetae e whai ake nei, e pakari anō ai te whakaaro arorau, te whakaaro arohaehae, te whakaaro whaitake me te auahatanga o te ākongā e hāngai ana ki tēnei taumata.
- Te Whakamahinga o te Pāngarau
  - Ka mārama te ākongā, ka arohaehae, ka arotake hoki ia i te takenga mai o te ātauranga pāngarau me ngā tini whakamahinga o te pāngarau. Me kākahu anō ngā whāinga paetae ki ngā momo horopaki maha o te ao whānui.

– Hauora (Taumata 5–8)

- Kia kōtuituia ēnei āhuatanga ki ngā whenu katoa.
  - TE WAIRUA
  - NGĀ TIKANGA
  - TE REO
  - NGĀ UARA ME NGĀ WAIARO

– Tikanga-ā-lwi

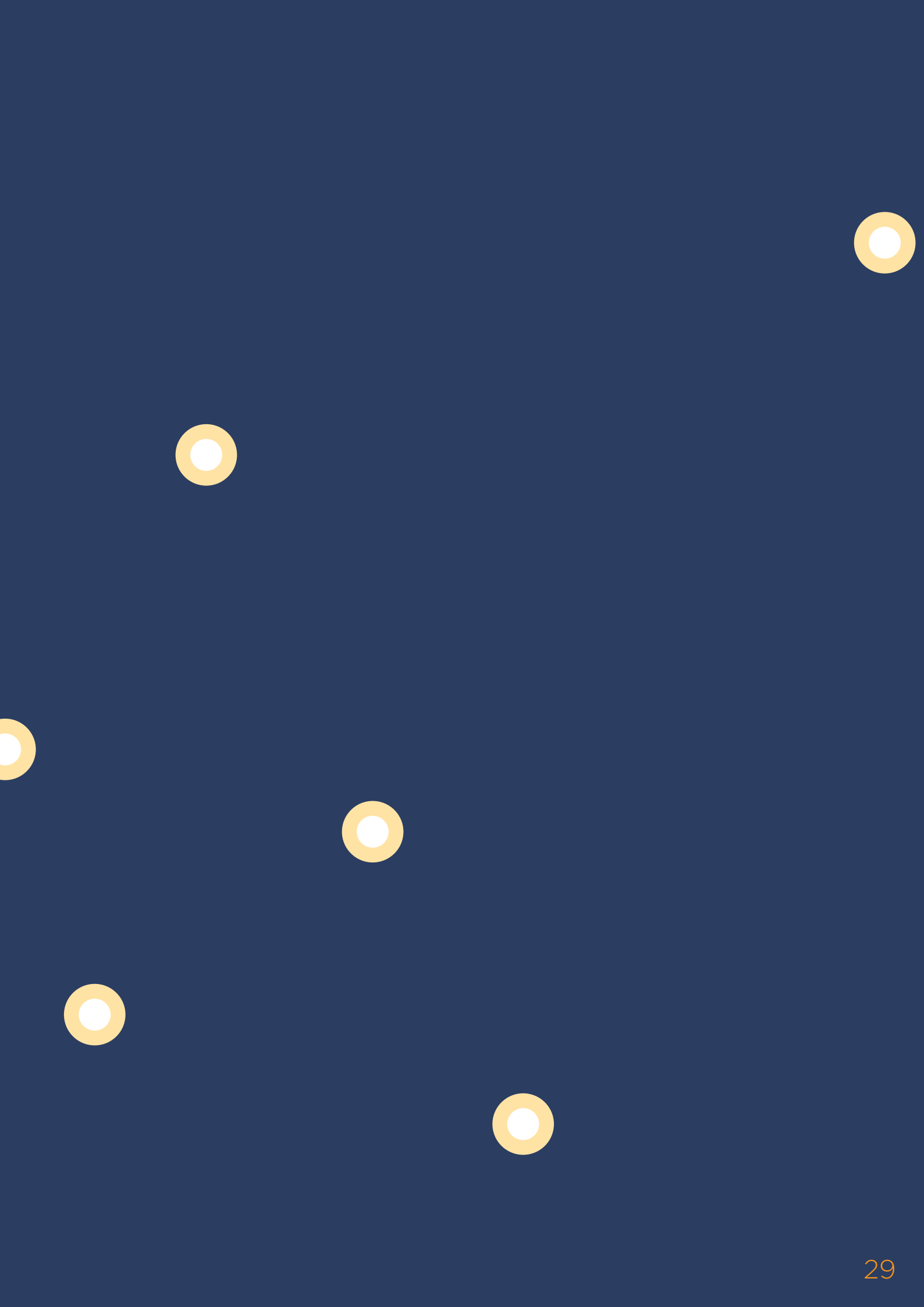
- Te Whakaritenga Pāpori me te Ahurea: Whiria te kaha tūātinini, whiria te kaha tūāmanomano. Nō ngā tūpuna, tuku iho, tuku iho.
- Te Ao Hurihuri: E tama, e hine, tangata i ākona ki te whare, tū ana ki te marae, tau ana.
- Te Wāhi me te Taiao: Kōtahi tonu te matua o te tangata Māori, ko Ranginui e tū nei, ko Papatūānuku e takoto nei.
- Ngā Mahinga Ohaoha: E kore e ngaoko te rākau ki te tīkina i te pūtake whakangaoko ai, engari, me tiki ki te matamata.

– Pūtaiao

- Ngā Momo Tūhuratanga: Ka oti te whakarōpū me te tautohu, te torotoro, te rapu tauira me te whakatauirā, te whakamātau tika, te whakaoti rapanga, te hanga i tētahi mea, i tētahi pūnaha rānei.
- Te Reo Matatini o te Pūtaiao: Ka pakari haere te mōhio ki te reo matatini o te pūtaiao, o te pāngarau, me ngā pūnaha tohu pūtaiao, ā, ka whakamahia ēnei reo matatini hei pānui, hei whakaatu i ōna ake whakaaro, tae atu ki ō ētahi atu.
- Te Whakamahinga o te Pūtaiao: Ka ako mō ngā mahi me ngā kaimahi e whakaputaina ai ngā mātauranga pūtaiao. Ka whakahāngai i tōna mōhio pūtaiao ki ngā whakatau me ngā mahi o te ao tangata, arā, hei whakaaro ki ngā take ā-iwi, me ngā take whānui, e pā ana ki te tangata, te porihanga me te taiao.

– Ngā Reo (Taumata 5–8)

- Ka mārama ngā ākongā ki te reo āhua uaua ake, ka taea anō e rātou te whakamahi taua reo.
- Ka taea e rātou te whakawhiti whakaaro mō ngā mea i tua atu i te horopaki e tino pātata ana, hei tauira, mō ngā āhuatanga i ngā rā o mua, i ngā rā kei te tū mai. Ka mārama ngā ākongā ki ngā momo tuhinga maha, ka taea anō e rātou te waihangā aua momo tuhinga. (E whai ana i te Common European Framework for Languages, Global Scale Level A2: Strong Waystage Performance; Council of Europe, 2001.)
- Ka taea e te ākongā te tārai ngā momo kōrero huhua kia whaihua tonu, hei whakapuaki i ōna ake ariā, i ōna ake whakaaro, hei tautoko, hei wero i ō ētahi atu. Ka taea anō e ia te whakamahi me te tautohu ngā āhuatanga taha reo, taha ahurea e ārahi ana i te whakamāoritanga, e āhei ai ia ki te urupare arohaehae ki ngā tuhinga. (E whai ana i te Common European Framework for Languages, Global Scale Level B1: Independent User; Council of Europe, 2001.)

4

TOITŪTANGA

Kia aumangea te tirohanga whakamua

TAU 7-8: TE ARONGA

E mārama ana te ākongā ki ngā mātātaki e pā ana ki ō rātou hapori ā-rohe, hapori ā-ao hoki.

TMoA Taumata 4

– Hauora

- Ka whakataurite i ngā ture, i ngā tikanga rānei o te ao Pākehā, o te ao Māori, o hea ake rānei, e pā ana ki te mahi a te tangata i roto i te taiao.
- Ka tūhura me pēhea e pai ake ai te āhua o te taiao kura me ētahi atu taiao.

– Pāngarau

- Ka mārama te ākongā, ka torotoro hoki ia i ngā tini whakamahinga o te pāngarau e hāngai ana ki te hapori e noho nei ia.
- Me kākahu anō ngā whāinga paetae ki ngā momo horopaki o te hapori.
- Ka whai i ngā tikanga mō te tūhuratanga tauanga ki te whakamahere, ki te whakatutuki tūhuratanga.
- He mea nui tēnei hei tautoko i te whakatutukitanga o ngā whāinga paetae e whai ake nei, e pakari anō ai te whakaaro ararau, te whakaaro arohaehae, te whakaaro whaitake me te auahatanga o te ākongā e hāngai ana ki tēnei taumata.
- Ka mārama ki ngā whakamahinga o ngā pūnaha hangarau.

– Tikanga-ā-lwi

- Ka whakamārama i te whakaritenga a te tangata i a ia anō hei urupare ki te mātātaki, ki te mōrearea rānei.
- Ka whakamārama i ngā take me ngā huarahi e tukuna iho ai e te takitahi me ngā rōpū, ō rātou ahurea, ō rātou tuku ihotanga, kia mau pūmau.
- Ka tautohu i ngā pūtaka me ngā otinga o ngā tūāhua kua waihanga i te oranga o te tangata.
- Ka whakaahua i ngā huarahi e tuhia ai, e maumaharatia ai ngā mahi o mua. Ka whakamārama i ngā whakaatatanga o te wāhi i ngā pāhekohekotanga o te tangata ki te taiao i ngā wā o mua.
- Ka whakamārama i ngā whaiwāhitanga me ngā mātātaki o te torotoro mō te tangata, te wāhi me te taiao.

- Ka whakamārama i ngā take me ngā huarahi e rerekē ai te titiro me te whakamahi a te tangata i te rawa me ngā putanga iho o ēnei āhuatanga.

TMoA Taumata 5

– Hauora (Taumata 5-8)

- Kia kōtuituia ēnei āhuatanga ki ngā whenu katoa.
  - TE WAIRUA
  - NGĀ TIKANGA
  - TE REO
  - NGĀ UARA ME NGĀ WAIARO

– Pāngarau

- Te Reo Matatini o te Pāngarau
  - Ka whakawhitihiti whakaaro, ka āta wānanga te ākongā i āna mahi pāngarau, mā te kupu (ā-waha, ā-tuhi), mā te tohu, me ngā momo whakaahuhanga e hāngai ana. He mea nui tēnei hei tautoko i te whakatutukitanga o ngā whāinga paetae e whai ake nei, e pakari anō ai te whakaaro ararau, te whakaaro arohaehae, te whakaaro whaitake me te auahatanga o te ākongā e hāngai ana ki tēnei taumata.
- Te Whakamahinga o te Pāngarau
  - Ka mārama te ākongā, ka arohaehae hoki ia i ngā tini whakamahinga o te pāngarau e hāngai ana ki tōna hapori. Me kākahu anō ngā whāinga paetae ki ngā momo horopaki maha o te ao whānui.

– Tikanga-ā-lwi

- Te Whakaritenga Pāpori me te Ahurea: Whiria te kaha tūātinitini, whiria te kaha tūāmanomano. Nō ngā tūpuna, tuku iho, tuku iho.
- Te Ao Hurihuri: E tama, e hine, tangata i ākona ki te whare, tū ana ki te marae, tau ana.
- Te Wāhi me te Taiao: Kotahi tonu te matua o te tangata Māori, ko Ranginui e tū nei, ko Papatūānuku e takoto nei.
- Ngā Mahinga Ohaoha: E kore e ngaoko te rākau ki te tīkina i te pūtaka whakangaoko ai, engari, me tiki ki te matamata.

TAU 9-10: TE TŪHURATANGA

Ka whakawhanake te ākonga i ōna mātauranga e pā ana ki ngā ritenga toitūtanga, ngā ritenga auaha hoki.

TMoA Taumata 4

– Hauora

- Ka whakawhiti whakaaro mō ngā momo kai, mō te oranga ā-wairua, ā-hinengaro, ā-tinana.
- Ka whakataurite i ngā ture, i ngā tikanga rānei o te ao Pākehā, o te ao Māori, o hea ake rānei, e pā ana ki te mahi a te tangata i roto i te taiao.
- Ka tūhura me pēhea e pai ake ai te āhua o te taiao kura me ētahi atu taiao.

– Pāngarau

- Ka mārama te ākonga, ka torotoro hoki ia i ngā tini whakamahinga o te pāngarau e hāngai ana ki te hapori e noho nei ia.
- Me kākahu anō ngā whāinga paetae ki ngā momo horopaki o te hapori.
- Ka whai i ngā tikanga mō te tūhuratanga tauanga ki te whakamahere, ki te whakatutuki tūhuratanga.
- He mea nui tēnei hei tautoko i te whakatutukitanga o ngā whāinga paetae e whai ake nei, e pakari anō ai te whakaaro arorau, te whakaaro arohaehae, te whakaaro whaitake me te auahatanga o te ākonga e hāngai ana ki tēnei taumata.
- Ka mārama ki ngā whakamahinga o ngā pūnaha hangarau.

– Tikanga-ā-lwi

- Ka whakamārama i te whakaritenga a te tangata i a ia anō hei urupare ki te mātātaki, ki te mōrearea rānei.
- Ka whakamārama i ngā take me ngā huarahi e tukuna iho ai e te takitahi me ngā rōpū, ō rātou ahurea, ō rātou tuku ihotanga, kia mau pūmau.
- Ka tautohu i ngā pūtaka me ngā otinga o ngā tūāhua kua waihangā i te oranga o te tangata.
- Ka whakaahua i ngā huarahi e tuhia ai, e maumaharatia ai ngā mahi o mua.
- Ka whakamārama i ngā whakaatatanga o te wāhi i ngā pāhekohekotanga o te tangata ki te taiao i ngā wā o mua.

TMoA Taumata 5

– Hauora (Taumata 5-8)

- Kia kōtuituia ēnei āhuatanga ki ngā whenu katoa.
  - TE WAIRUA
  - NGĀ TIKANGA
  - TE REO
  - NGĀ UARA ME NGĀ WAIARO

– Pāngarau

- Te Reo Matatini o te Pāngarau
  - Ka whakawhitiwhiti whakaaro, ka āta wānanga te ākonga i āna mahi pāngarau, mā te kupu (ā-waha, ā-tuhi), mā te tohu, me ngā momo whakaahuahanga e hāngai ana. He mea nui tēnei hei tautoko i te whakatutukitanga o ngā whāinga paetae e whai ake nei, e pakari anō ai te whakaaro arorau, te whakaaro arohaehae, te whakaaro whaitake me te auahatanga o te ākonga e hāngai ana ki tēnei taumata.
- Te Whakamahinga o te Pāngarau
  - Ka mārama te ākonga, ka arohaehae hoki ia i ngā tini whakamahinga o te pāngarau e hāngai ana ki tōna hapori. Me kākahu anō ngā whāinga paetae ki ngā momo horopaki maha o te ao whānui.

– Tikanga-ā-lwi

- Te Whakaritenga Pāpori me te Ahurea: Whiria te kaha tūātinitini, whiria te kaha tūāmanomano. Nō ngā tūpuna, tuku iho, tuku iho.
- Te Ao Hurihuri: E tama, e hine, tangata i ākona ki te whare, tū ana ki te marae, tau ana.
- Te Wāhi me te Taiao: Kotahi tonu te matua o te tangata Māori, ko Ranginui e tū nei, ko Papatūānuku e takoto nei.
- Ngā Mahinga Ohaoha: E kore e ngaoko te rākau ki te tīkina i te pūtaka whakangaoko ai, engari, me tiki ki te matamata.

TAU 11–12: TE MĀTAURANGA

E mahi ana, e tūhura ana te ākonga i ngā ara toitūtanga, i ngā ara auaha ahakoa te horopaki.

TMoA Taumata 6

– Tikanga-ā-lwi

- Ka whakamārama i ngā take me ngā huarahi e tukuna iho ai e te takitahi me ngā rōpū, ō rātou ahurea, ō rātou tuku ihotanga, kia mau pūmau.
- Ka tautohu i ngā pūtake me ngā otinga o ngā tūāhua kua waihanga i te oranga o te tangata.
- Ka whakaahua i ngā huarahi e tuhia ai, e maumaharatia ai ngā mahi o mua.
- Ka whakamārama i ngā whakaatanga o te wāhi i ngā pāhekohekotanga o te tangata ki te taiao i ngā wā o mua.
- Nā te mōmōhanga ka whakatau tikanga ngā kaiwhakapeto, ngā kaiwhakanga me te kāwanatanga ka pā ki te porihanga o Aotearoa.

– Pūtaiao

- Ka whakahāngai i ngā āhuatanga ā-tinana me ngā mahi o te tipu, o te kīrehe, o te moroiti, ki ā rātou tukanga koirora, ā ka tūhura i ngā āhuatanga taiao e pāpā ana ki aua tukanga.

– Hangarau

- Ka tirohia ngā uara me ngā whakapono o iwi kē, ka:
  - whakahāngai ki te otinga;
  - mōhio ki ngā whakaharatau;
  - whakarite ki ngā hangarau a tangata kē;
  - mārama ki ngā ārai me ngā huarahi wātea ka taea.
- Ka tūhura i ngā āhuatanga matua o te tangata e pā ana ki:
  - ngā pūnaha, ngā tukanga rānei;
  - te hiahia o ngā kiritaki;
  - ngā rautaki whakatairanga ki te kiritaki.

TMoA Taumata 7

– Tikanga-ā-lwi

- Te Whakaritenga Pāpori me te Ahurea: Whiria te kaha tūātinini, whiria te kaha tūāmanomano. Nō ngā tūpuna, tuku iho, tuku iho.
- Te Ao Hurihuri: E tama, e hine, tangata i ākona ki te whare, tū ana ki te marae, tau ana.
- Te Wāhi me te Taiao: Kotahi tonu te matua o te tangata Māori, ko Ranginui e tū nei, ko Papatūānuku e takoto nei.
- Ngā Mahinga Ohaoha: E kore e ngaoko te rākau ki te tīkina i te pūtake whakangaoko ai, engari, me tiki kite matamata.

– Hangarau (Taumata 7 & 8)

- Ka tūhura i ngā momo hangarau ka taea te whakarerekē i roto i ngā āhuatanga o te tangata, me ngā rauropi katoa, pērā i:
  - te whakaōrite whaioranga;
  - te raweke ira tangata.
- Kia mārama ki ngā pāpātanga ki ngā whakapono o te tangata.
- Ka tūhura, ka tautohe i ngā painga ohaoha o ētahi otinga me te pānga ki:
  - ngā whānau, hapū, iwi rānei;
  - ngā rohe, te motu, te ao whānui hoki.
- Ka taukumekume i te pāpātanga o te otinga hangarau ki:
  - ngā uara, ngā whakapono, me ngā waiaro;
  - ngā matatika o te tangata;
  - te ao tōrangapū;
  - te toitūtanga;
  - te taha ohaoha.

TAU 13: TE WHAKATINANA

Ka whakamahi te ākongā i ngā ritenga o te kanohi mataara, ngā ritenga toitūtanga, me ngā ritenga auaha hei hanga huarahi mō ngā rā ki tua.

TMoA Taumata 6

– Tikanga-ā-lwi

- Ko te mahi takitahi, ā-rōpū, ā-pūtahitanga rānei, ki te whakatairanga i te tōkeke pāpori me ngā motika tangata.
- Ko te urutau me te rerekē haere o ngā ahurea, me ngā putanga iho o ēnei mō te porihanga.
- Ko ngā pūtakeanga me ngā otinga o ngā tūāhua o mua i waihanga i te āhua noho a te iwi o Aotearoa.
- He rerekē te titiro a te tangata ki ngā tūāhua o mua e whai tikanga ana ki Aotearoa.
- He maha ngā ara pāhekoheko rerekē a te tangata ki tōna taiao.
- Nā te mōmōhanga, ka whakatau tikanga ngā kaiwhakapeto, ngā kaiwhakanāo me te kāwanatanga ka pā ki te porihanga o Aotearoa.

– Pūtaiao

- Ka whakahāngai i ngā āhuatanga ā-tinana me ngā mahi o te tipu, o te kīrehe, o te moroiti, ki ā rātou tukanga koirā, ā ka tūhura i ngā āhuatanga taiao e pāpā ana ki aua tukanga.

– Hangarau

- Ka tirohia ngā uara me ngā whakapono o iwi kē, ka:
  - whakahāngai ki te otinga;
  - mōhio ki ngā whakaharatau;
  - whakarite ki ngā hangarau a tangata kē;
  - mārama ki ngā ārai me ngā huarahi wātea ka taea.
- Ka tūhura i ngā āhuatanga matua o te tangata e pā ana ki:
  - ngā pūnaha, ngā tukanga rānei;
  - te hiahia o ngā kiritaki;
  - ngā rautaki whakatairanga ki te kiritaki.

TMoA Taumata 8

– Tikanga-ā-lwi

- Te Whakaritenga Pāpori me te Ahurea: Whiria te kaha tūātinitini, whiria te kaha tūāmanomano. Nō ngā tūpuna, tuku iho, tuku iho.
- Te Ao Hurihuri: E tama, e hine, tangata i ākona ki te whare, tū ana ki te marae, tau ana.
- Te Wāhi me te Taiao: Kotahi tonu te matua o te tangata Māori, ko Ranginui e tū nei, ko Papatūānuku e takoto nei.
- Ngā Mahinga Ohaoha: E kore e ngaoko te rākau ki te tīkina i te pūtake whakangaoko ai, engari, me tiki ki te matamata.

– Hangarau (Taumata 7 & 8)

- Ka tūhura i ngā momo hangarau ka taea te whakarerekē i roto i ngā āhuatanga o te tangata, me ngā rauropi katoa, pērā i:
  - te whakaōrite whaioranga;
  - te raweke ira tangata.
- Kia mārama ki ngā pāpātanga ki ngā whakapono o te tangata.
- Ka tūhura, ka tautohe i ngā painga ohaoha o ētahi otinga me te pānga ki:
  - ngā whānau, hapū, iwi rānei;
  - ngā rohe, te motu, te ao whānui hoki.
- Ka taukumekume i te pāpātanga o te otinga hangarau ki:
  - ngā uara, ngā whakapono, me ngā waiaro;
  - ngā matatika o te tangata;
  - te ao tōrangapū;
  - te toitūtanga;
  - te taha ohaoha.

5

WHĀNAU

Kia noho ohoho tōna ngākau ki ngā
āhuatanga whai pānga o tōna iwi, tōna
hapū me tōna whānau

TAU 7-8: TE ARONGA

Ka aro te ākongā ki nga rerekētanga o te whānau, o te hapū me te iwi.

TMoA Taumata 4

– Te Reo Māori

- Ka taea te tautohetohe, te tuku pātai, te whakaputa i ngā kare ā-roto, te kōrero whakanene
- He rawe āna tuhinga, ā, kua mōhio haere ki ētahi momo tuhinga pērā i te pūrongo, te paki, te whakamārama, te whakaputa whakaaro.
- Kua whakamātau ki te pānui i ngā momo tuhinga maha nā te rahi haere o te puna pūkenga pānui.

– Hauora

- Ka whakataurite i ngā ture, i ngā tikanga rānei o te ao Pākehā, o te ao Māori, o hea ake rānei, e pā ana ki te mahi a te tangata i roto i te taiao.
- Ka tūhura me pēhea e pai ake ai te āhua o te taiao kura me ētahi atu taiao.
- Ka tūhura i te pānga mai o te hapori whānui ki te noho ora o ngā hapori ākongā.
- Ka tautohu, ka whakamārama i te rerekē haere o ngā horopaki whanaungatanga me te pānga hoki ki ngā haepapa o ia tangata, kātahi ka whakaahua i ngā whakautu e tika ana.
- Ka whakaatu i te huhua o ngā pūmanawa whakapuaki whakaaro i runga i te wairua whakawhena e tōtika ai te mahi ngātahi.
- Ka tautohu i ngā mahi whakatoihara me te tautoko i ētahi atu tāngata e rongō ana i ngā kino o tēnei mahi, kia tū tangata ai.

– Tikanga-ā-Iwi

- Ka whakamārama i te whakaritenga a te tangata i a ia anō hei urupare ki te mātātaki, ki te mōrearea rānei.
- Ka whakamārama i ngā take me ngā huarahi e tukuna iho ai e te takitahi me ngā rōpū, ō rātou ahurea, ō rātou tuku ihotanga, kia mau pūmau.
- Ka tautohu i ngā pūtake me ngā otinga o ngā tūāhua kua waihanga i te oranga o te tangata.
- Ka whakaahua i ngā huarahi e tuhia ai, e maumaharatia ai ngā mahi o mua.

- Ka whakamārama i ngā whakaatatanga o te wāhi i ngā pāhekohekotanga o te tangata ki te taiao i ngā wā o mua.
- Ka whakamārama i ngā whaiwāhitanga me ngā mātātaki o te torotoro mō te tangata, te wāhi me te taiao.
- Ka whakamārama i ngā take me ngā huarahi e rerekē ai te titiro me te whakamahi a te tangata i te rawa me ngā putanga iho o ēnei āhuatanga.
- Ka whakamārama i ngā take me ngā huarahi e whai ai te takitahi me te rōpū kia tiakina ngā motika o te kaiwhakapeto.

– Ngā Toi

- Ka tūhura, ka whakauru hangarau, ka whakawhanake, ka tautohu:
  - i ngā tūmomo mahi puoro e rata ana ia;
  - i ōna mōhio ki te ia o te puoro;
  - i ngā rerekētanga o ngā oro waiata me ngā tūmomo taonga puoro.
- Ka tūhura, ka whakaatu:
  - i ngā tukanga;
  - i ngā tūmomo mahi.
- Ka mārama, ka whakaatu whakaaro:
  - ki ngā tukanga;
  - ki ngā tūmomo mahi.
- Ka whakawhanake ariā, ka whakapakari pūkenga, ka whakamārama, ka whai māramatanga te ākongā:
  - mā te tūhura me te whakamahi i ngā hua o ngā rawa, rawa tā, me ngā taputapu;
  - i ngā mahi o te whiriwhiri tukanga rawa tā, me te tautohu taputapu;
  - mā te whakamahi i ngā tukanga me ngā rawa tā a te kaitoi.

TMoA Taumata 5

– Te Reo Māori

- Ka whakapuaki i ngā momo reo mō ngā horopaki ōkawa, ōpaki hoki. Ka haere tonu te whakapārekareka i te rere o te reo ki ngā āhuatanga Māori ake nei. He whaihua, he mārama āna tuhinga i ngā momo tuhinga huhua noa.

– Hauora (Taumata 5–8)

- Kia kōtuituia ēnei āhuatanga ki ngā whenu katoa.
  - TE WAIRUA
  - NGĀ TIKANGA
  - TE REO
  - NGĀ UARA ME NGĀ WAIARO

– Tikanga-ā-lwi

- Te Whakaritenga Pāpori me te Ahurea: Whiria te kaha tūātinini, whiria te kaha tūāmanomano. Nō ngā tūpuna, tuku iho, tuku iho.
- Te Ao Hurihuri: E tama, e hine, tangata i ākona ki te whare, tū ana ki te marae, tau ana.
- Te Wāhi me te Taiao: Kōtahi tonu te matua o te tangata Māori, ko Ranginui e tū nei, ko Papatūānuku e takoto nei.
- Ngā Mahinga Ohaoha: E kore e ngaoko te rākau ki te tīkina i te pūtake whakangaoko ai, engari, me tiki ki te matamata.

– Ngā Toi (Taumata 5 & 6)

- Hei whakawhanake i ngā tūmomo tukanga me ōna mōhio ki te huhua o ngā āhuatanga toi, i āna ake mahi toi me tērā o ētahi atu.

TAU 9–10: TE TŪHURATANGA

E ako ana te ākonga i ngā ritenga haumaruru tawhito o te whānau, o te hapū me te iwi.

TMoA Taumata 4

– Te Reo Māori

- Ka taea te tautohetohe, te tuku pātai, te whakaputa i ngā kare ā-roto, te kōrero whakanene.
- He rawe āna tuhinga, ā, kua mōhio haere ki ētahi momo tuhinga pērā i te pūrongo, te paki, te whakamārama, te whakaputa whakaaro.

– Hauora

- Ka whakataurite i ngā ture, i ngā tikanga rānei o te ao Pākehā, o te ao Māori, o hea ake rānei, e pā ana ki te mahi a te tangata i roto i te taiao.
- Ka tūhura me pēhea e pai ake ai te āhua o te taiao kura me ētahi atu taiao.
- Ka tūhura i te pānga mai o te hapori whānui ki te noho ora o ngā hapori ākonga.
- Ka tautohu, ka whakamārama i te rerekē haere o ngā horopaki whanaungatanga me te pānga hoki ki ngā haepapa o ia tangata, kōtahi ka whakaahua i ngā whakautu e tika ana.
- Ka whakaatu i te huhua o ngā pūmanawa whakapuaki whakaaro i runga i te wairua whakawhena e tōtika ai te mahi ngātahi.
- Ka tautohu i ngā mahi whakatoihara me te tautoko i ētahi atu tāngata e rongono ana i ngā kino o tēnei mahi, kia tū tangata ai.

– Tikanga-ā-lwi

- Ka whakamārama i te whakaritenga a te tangata i a ia anō hei urupare ki te mātātaki, ki te mōrearea rānei.
- Ka whakamārama i ngā take me ngā huarahi e tukuna iho ai e te takitahi me ngā rōpū, ō rātou ahurea, ō rātou tuku ihotanga, kia mau pūmau.
- Ka tautohu i ngā pūtake me ngā otinga o ngā tūāhua kua waihanga i te oranga o te tangata.
- Ka whakaahua i ngā huarahi e tuhia ai, e maumaharatia ai ngā mahi o mua.

- Ka whakamārama i ngā whakaatanga o te wāhi i ngā pāhekohekotanga o te tangata ki te taiao i ngā wā o mua.
- Ka whakamārama i ngā whaiwāhitanga me ngā mātātaki o te torotoro mō te tangata, te wāhi me te taiao.
- Ka whakamārama i ngā take me ngā huarahi e rerekē ai te titiro me te whakamahi a te tangata i te rawa me ngā putanga iho o ēnei āhuratanga.
- Ka whakamārama i ngā take me ngā huarahi e whai ai te takitahi me te rōpū kia tiakina ngā motika o te kaiwhakapeto.

– Ngā Toi

- Ka tūhura, ka whakauru hangarau, ka whakawhanake, ka tautohu:
  - i ngā tūmomo mahi puoro e rata ana ia;
  - i ōna mōhio ki te ia o te puoro;
  - i ngā rerekētanga o ngā oro waiata me ngā tūmomo taonga puoro.
- Ka tūhura, ka whakaatu:
  - i ngā tukanga;
  - i ngā tūmomo mahi.
- Ka mārama, ka whakaatu whakaaro:
  - ki ngā tukanga;
  - ki ngā tūmomo mahi.
- Ka whakawhanake ariā, ka whakapakari pūkenga, ka whakamārama, ka whai māramatanga te ākongā:
  - mā te tūhura me te whakamahi i ngā hua o ngā rawa, rawa tā, me ngā taputapu;
  - i ngā mahi o te whiriwhiri tukanga rawa tā, me te tautohu taputapu;
  - mā te whakamahi i ngā tukanga me ngā rawa tā a te kaitoi.

TMoA Taumata 5

– Te Reo Māori

- Ka whakapuaki i ngā momo reo mō ngā horopaki ōkawa, ōpaki hoki. Ka haere tonu te whakapārekareka i te rere o te reo ki ngā āhuratanga Māori ake nei. He whaihua, he mārama ānatuhinga i ngā momo tuhinga huhua noa.

– Hauora (Taumata 5-8)

- Kia kōtuituia ēnei āhuratanga ki ngā whenu katoa.
  - TE WAIRUA
  - NGĀ TIKANGA
  - TE REO
  - NGĀ UARA ME NGĀ WAIARO

– Tikanga-ā-lwi

- Te Whakaritenga Pāpori me te Ahurea: Whiria te kaha tūātinitini, whiria te kaha tūāmanomano. Nō ngā tūpuna, tuku iho, tuku iho.
- Te Ao Hurihuri: E tama, e hine, tangata i ākona ki te whare, tū ana ki te marae, tau ana.
- Te Wāhi me te Taiao: Kotahi tonu te matua o te tangata Māori, ko Ranginui e tū nei, ko Papatūānuku e takoto nei.
- Ngā Mahinga Ohaoha: E kore e ngaoko te rākau ki te tīkina i te pūtake whakangaoko ai, engari, me tiki ki te matamata.

– Ngā Toi (Taumata 5 & 6)

- Hei whakawhanake i ngā tūmomo tukanga me ōna mōhio ki te huhua o ngā āhuratanga toi, i āna ake mahi toi me tērā o ētahi atu.

TAU 11-12: TE MĀTAURANGA

Ka tūhura te ākongā i te pānga o tērā āhuatanga ki te Māori i roto i tēnei ao whānui, me te whakamahi i aua ritenga ina pakeke a ia.

TMoA Taumata 6

– Te Reo Māori

- Kei te hurihuri, kei te whakapārekareka i te reo, ahakoa te kaupapa, me te mau tonu ki te tikanga.
- He whakarongo, he arohaehae, he whakahoki kōrero.
- Whakamahia ngā wāhanga o te tinana hei whakawhitiwhiti whakaaro, kare ā-roto, me te mōhiohio.

– Hauora

- Ka tūhura, ka whakamārama i te pānga mai o ngā take kai e pāpā ana ki te hauora o te whānau, kōhungahunga mai, taiohi mai, pakeke mai.
- Ka tautohu, ka tūhura i ngā kōwhiringa e pā ana ki te whanaketanga o te taiohi, me te arotake i ngā hua ka puta ake i aua kōwhiringa.
- Ka whakarite i ngā rautaki haumarū hei tiaki i ngā motika a te ākongā me ētahi atu i roto i ngā horopaki huhua.
- Ka whakamahi i ngā mātāpono koiri hei whakapai ake i ngā ariā pūkenga koiri whāiti.
- Ka whakaatu i ngā āheinga koiri, me ngā whakaaro tōtika i ngā horopaki mātātaki.
- Ka whakaatu i tōna mārāma, i tōna tautoko i te whānuitanga o ngā hiahia me ngā tikanga a ētahi atu (ā-iwi, ā-hapori) i a ia e mahi koiri ana.
- Ka whiriwhiri, ka ū tonu ki ngā mahi koiri me te tātari i ngā āhuatanga e pāpā ana ki te whai wāhitanga ki aua mahi koiri.
- Ka whakamahi i te mātauranga taiao, pūtaiao me te hangarau kia pakari ai ngā āheinga koiri i ngā horopaki maha.
- Ka arotake i te whaihua o ngā mahi me ngā tikanga a tētahi rōpū kaitiaki taiao.
- Ka tūhura i te mahi me ngā tikanga whaihua o te rohe, o te motu hei whakatairanga i te noho ora o te tangata me te noho haumarū i roto i ngā taiao.
- Ka tātari i ngā kaupapa a te kura me te hapori e whakatairanga ana i te noho ora me te noho haumarū a te hunga taiohi.

- Ka tūhura me pēhea ngā whanonga, ngā uara me ngā waiaro o te tangata takitahi, o te rōpū hoki e pāpā ana ki te mauritau o tētahi atu.
- Ka whakarite rautaki me te whakaatu i ngā pūmanawa mahi e taea ai te aro ki ngā horopaki mātātaki i runga i te wairua tōtika.
- Ka whakaatu i tōna mārāma ki ngā āhuatanga e puta ai te tuakiri whaiaro o te tangata, kia taea ai te whakanui i tōna tū motuhake me te tiaki i tōna oranga wairua, oranga hinengaro, oranga tinana.

– Tikanga-ā-iwi

- Te toro me te whakamārama i ngā āhuatanga pēnei i ēnei:
  - Ko te mahi takitahi, ā-rōpū, ā-pūtahitanga rānei, ki te whakatairanga i te tōkeke pāpori me ngā motika tangata.
  - Ko ngā pūtakatanga me ngā otinga o ngā tūāhua o mua i waihanga i te āhua noho a te iwi o Aotearoa.
  - He rerekē te titiro a te tangata ki ngā tūāhua o mua e whai tikanga ana ki Aotearoa.
  - He motuhake tonu ngā āhuatanga o te taiao tūturu me te taiao ahurea, ā, ka waihangatia ēnei e ngā tukanga whakaauaha tauira mokowā.
  - He maha ngā ara pāhekoheko rerekē a te tangata ki tōna taiao.
  - Nā te mōmōhanga, ka whakatau tikanga ngā kaiwhakapeto, ngā kaiwhakanao me te kāwanatanga ka pā ki te porihanga o Aotearoa.
  - He taupuhipuhi ngā rāngai rerekē o te ōhanga o Aotearoa.

– Pūtaiao

- Ka torotoro i ngā rerenga tukanga koiora o te tipu, o te kīrehe.
- Ka mārāma ki te pāhekoheko o te pītau-ira me te taiao i roto i te whakatinana ira.
- Ka whakamārama me pēhea e puta ai ngā panoni ā-ira ki rō taupori i ngā pāhekoheko o ngā āhuatanga taiao me te whiringa māori.
- Ka torotoro i ngā tauira horahora hauropi, ā, ka whakamārama i ētahi take mō aua tauira.
- Ka mārāma haere me pēhea te tukanga nukupapa, me ērā atu āhuatanga ā-nuku, e hanga ai, e panoni ai i te mata o Papatūānuku.

- Ka mārama me pēhea e taea ai e ngā mahi a te tangata te whakarerekē i ngā hurihanga e tautoko ana i te ora i runga i a Papatūānuku.
- Ka whakamārama i ngā āhuatanga me ngā hurihanga-ora o ētahi tūmomo whetū, tae atu ki ngā panoni pūngao me te wā.

TMoA Taumata 7

– Te Reo Māori

- Nā te whānui ake o te puna kupu ka kaha ake te tautoko, te whakawhitiwhiti māramatanga, te whakakotahi hei whakatau, hei whakaiti rānei. E whakamahi ana i ngā āhuatanga katoa o te reo me te tinana hei whakatau tika i ngā take, hei whakawhitiwhiti whakaaro, kare ā-roto me te mōhiohio. E takahuri ana i te reo mā te whakapārekareka, mā te kupu peha, mā te kupu huna.

– Hauora (Taumata 5-8)

- Kia kōtuituia ēnei āhuatanga ki ngā whenu katoa.
  - **TE WAIRUA**
  - **NGĀ TIKANGA**
  - **TE REO**
  - **NGĀ UARA ME NGĀ WAIARO**

– Tikanga-ā-lwi

- Te Whakaritenga Pāpori me te Ahurea: Whiria te kaha tūātinini, whiria te kaha tūāmanomano. Nō ngā tūpuna, tuku iho, tuku iho.
- Te Ao Hurihuri: E tama, e hine, tangata i ākona ki te whare, tū ana ki te marae, tau ana.
- Te Wāhi me te Taiao: Kotahi tonu te matua o te tangata Māori, ko Ranginui e tū nei, ko Papatūānuku e takoto nei.
- Ngā Mahinga Ohaoha: E kore e ngaoko te rākau ki te tīkina i te pūtaka whakangaoko ai, engari, me tiki ki te matamata.

– Pūtaiao

- Ngā Momo Tūhuratanga: Ka oti te whakarōpū me te tautohu, te torotoro, te rapu taura me te whakatauirā, te whakamātau tika, te whakaoti rapanga, te hanga i tētahi mea, i tētahi pūnaha rānei.
- Te Reo Matatini o te Pūtaiao: Ka pakari haere te mōhio ki te reo matatini o te pūtaiao, o te pāngarau, me ngā

pūnaha tohu pūtaiao, ā, ka whakamahia ēnei reo matatini hei pānui, hei whakaatu i ōna ake whakaaro, tae atu ki ō ētahi atu.

- Te Whakamahinga o te Pūtaiao: Ka ako mō ngā mahi me ngā kaimahi e whakaputaina ai ngā mātauranga pūtaiao. Ka whakahāngai i tōna mōhio pūtaiao ki ngā whakatau me ngā mahi o te ao tangata, arā, hei whakaaro ki ngā take ā-iwi, me ngā take whānui, e pā ana ki te tangata, te porihanga me te taiao.

TAU 13: TE WHAKATINANA

Ka whakatinana ngā ākonga i ngā rerekētanga o te whānau, o te hapū me te iwi.

TMoA Taumata 6

– Te Reo Māori

- Kei te hurihuri, kei te whakapārekareka i te reo, ahakoa te kaupapa, me te mau tonu ki te tikanga.
- He whakarongo, he arohaehae, he whakahoki kōrero.
- Whakamahia ngā wāhanga o te tinana hei whakawhitiwhiti whakaaro, kare ā-roto, me te mōhiohio.

– Hauora

- Ka tūhura, ka whakamārama i te pānga mai o ngā take kai e pāpā ana ki te hauora o te whānau, kōhungahunga mai, taiohi mai, pakeke mai.
- Ka tautohu, ka tūhura i ngā kōwhiringa e pā ana ki te whanaketanga o te taiohi, me te arotake i ngā hua ka puta ake i aua kōwhiringa.
- Ka whakarite i ngā rautaki haumaruru hei tiaki i ngā motika a te ākonga me ētahi atu i roto i ngā horopaki huhua.
- Ka whakamahi i ngā mātāpono koiri hei whakapai ake i ngā ariā pūkenga koiri whāiti.
- Ka whakaatu i ngā āheinga koiri, me ngā whakaaro tōtika i ngā horopaki mātātaki.
- Ka whakaatu i tōna mārāma, i tōna tautoko i te whānuitanga o ngā hiahia me ngā tikanga a ētahi atu (ā-iwi, ā-hapori) i a ia e mahi koiri ana.
- Ka whiriwhiri, ka ū tonu ki ngā mahi koiri me te tātari i ngā āhuetanga e pāpā ana ki te whai wāhitanga ki aua mahi koiri.
- Ka whakamahi i te mātauranga taiao, pūtaiao me te hangarau kia pakari ai ngā āheinga koiri i ngā horopaki maha.
- Ka arotake i te whaihua o ngā mahi me ngā tikanga a tētahi rōpū kaitiaki taiao.
- Ka tūhura i te mahi me ngā tikanga whaihua o te rohe, o te motu hei whakatairanga i te noho ora o te tangata me te noho haumaruru i roto i ngā taiao.

- Ka tātari i ngā kaupapa a te kura me te hapori e whakatairanga ana i te noho ora me te noho haumaruru a te hunga taiohi.
- Ka tūhura me pēhea ngā whanonga, ngā uara me ngā waiaro o te tangata takitahi, o te rōpū hoki e pāpā ana ki te mauritau o tētahi atu.
- Ka whakarite rautaki me te whakaatu i ngā pūmanawa mahi e taea ai te aro ki ngā horopaki mātātaki i runga i te wairua tōtika.
- Ka whakaatu i tōna mārāma ki ngā āhuetanga e puta ai te tuakiri whaiaro o te tangata, kia taea ai te whakanui i tōna tū motuhake me te tiaki i tōna oranga wairua, oranga hinengaro, oranga tinana.

– Tikanga-ā-iwi

- Te toro me te whakamārama i ngā āhuetanga pēnei i ēnei:
  - Ko te mahi takitahi, ā-rōpū, ā-pūtahitanga rānei, ki te whakatairanga i te tōkeke pāpori me ngā motika tangata.
  - Ko ngā pūtakatanga me ngā otinga o ngā tūāhua o mua i waihanga i te āhua noho a te iwi o Aotearoa.
  - He rerekē te titiro a te tangata ki ngā tūāhua o mua e whai tikanga ana ki Aotearoa.
  - He motuhake tonu ngā āhuetanga o te taiao tūturu me te taiao ahurea, ā, ka waihangatia ēnei e ngā tukanga whakaauaha tauira mokowā.
  - He maha ngā ara pāhekoheko rerekē a te tangata ki tōna taiao.
  - Nā te mōmōhanga, ka whakatau tikanga ngā kaiwhakapeto, ngā kaiwhakanao me te kāwanatanga ka pā ki te porihanga o Aotearoa.
  - He taupuhipuhi ngā rāngai rerekē o te ōhanga o Aotearoa.

– Pūtaiao

- Ka torotoro i ngā rerenga tukanga koiri o te tipu, o te kirehe.
- Ka mārāma ki te pāhekoheko o te pītau-ira me te taiao i roto i te whakatinana ira.
- Ka whakamārama me pēhea e puta ai ngā panoni ā-ira ki rō taupori i ngā pāhekoheko o ngā āhuetanga taiao me te whiringa māori.

- Ka torotoro i ngā tauira horahora hauropi, ā, ka whakamārama i ētahi take mō aua tauira.
- Ka mārama haere me pēhea te tukanga nukupapa, me ērā atu āhuatanga ā-nuku, e hanga ai, e panoni ai i te mata o Papatūānuku.
- Ka mārama me pēhea e taea ai e ngā mahi a te tangata te whakarerekē i ngā hurihanga e tautoko ana i te ora i runga i a Papatūānuku.
- Ka whakamārama i ngā āhuatanga me ngā hurihanga-ora o ētahi tūmomo whetū, tae atu ki ngā panoni pūngao me te wā.

TMoA Taumata 8

– Te Reo Māori

- Kua mārama ake, kua mātanga ake ki te mana o te reo kōrero me ōna āhuatanga katoa. E torotoro ana kia mārama ake ai ki a ia, ki ētahi atu rānei ngā whakaaro me ngā ariā hōhonu. Kua mōhio he mana tō te reo kōrero me te reo ā-tinana i roto i te kōrero. Ka māia tonu ki te pare i ngā whakararu me ngā pātai matawhawhati.

– Hauora (Taumata 5–8)

- Kia kōtuituia ēnei āhuatanga ki ngā whenu katoa.
  - **TE WAIRUA**
  - **NGĀ TIKANGA**
  - **TE REO**
  - **NGĀ UARA ME NGĀ WAIARO**

– Tikanga-ā-lwi

- Te Whakaritenga Pāpori me te Ahurea: Whiria te kaha tūātinitini, whiria te kaha tūāmanomano. Nō ngā tūpuna, tuku iho, tuku iho.
- Te Ao Hurihuri: E tama, e hine, tangata i ākona ki te whare, tū ana ki te marae, tau ana.
- Te Wāhi me te Taiao: Kotahi tonu te matua o te tangata Māori, ko Ranginui e tū nei, ko Papatūānuku e takoto nei.
- Ngā Mahinga Ohaoha E kore e ngaoko te rākau ki te tīkina i te pūtake whakangaoko ai, engari, me tiki ki te matamata.

– Pūtaiao

- Ngā Momo Tūhuratanga: Ka oti te whakarōpū me te tautohu, te torotoro, te rapu tauira me te whakatauiria, te whakamātau tika, te whakaoti rapanga, te hanga i tētahi mea, i tētahi pūnaha rānei.
- Te Reo Matatini o te Pūtaiao: Ka pakari haere te mōhio ki te reo matatini o te pūtaiao, o te pāngarau, me ngā pūnaha tohu pūtaiao, ā, ka whakamahia ēnei reo matatini hei pānui, hei whakaatu i ōna ake whakaaro, tae atu ki ō ētahi atu.
- Te Whakamahinga o te Pūtaiao: Ka ako mō ngā mahi me ngā kaimahi e whakaputaina ai ngā mātauranga pūtaiao. Ka whakahāngai i tōna mōhio pūtaiao ki ngā whakatau me ngā mahi o te ao tangata, arā, hei whakaaro ki ngā take ā-iwi, me ngā take whānui, e pā ana ki te tangata, te porihanga me te taiao.

6

TE TAI AO

Kia whai koha ki ngā tikanga kaitiakitanga

TAU 7-8: TE ARONGA

E aro ana te ākongā ki ngā take e pā ana ki te ao tūroa, mai i te tirohanga ā-rohe me te tirohanga ā-ao.

TMoA Taumata 4

– Te Reo

- Ka taea te tautohetohe, te tuku pātai, te whakaputa i ngā kare ā-roto, te kōrero whakanene.
- He rawe āna tuhinga, ā, kua mōhio haere ki ētahi momo tuhinga pērā i te pūrongo, te paki, te whakamārama, te whakaputa whakaaro.
- Whanake i ngā pūkenga pānui.

– Pāngarau

- Ka whakaoti rapanga whitake:
  - ka kōwhiri, ka whakamahi i te waeine e hāngai ana mō te roa, te horahanga, te rōrahi (kītanga), te papatipu (taumaha), te paemahana, te koki me te wā;
  - ka whakawhitiwhiti waeine māmā;
  - ka whakamahi i ngā inenga tapa ki te whiriwhiri i te paenga me te horahanga o te tapawhā hāngai, me te rōrahi o te poro tapawhā hāngai;
  - ka tuhi, ka whakamārama, ka whakamahi hoki i ngā momo wātaka me ngā mahere;
  - ka mārama ki te whaitakenga o tētahi inenga.
- Ka tautohu, ka whakamārama i ngā tikanga āhuahanga o ngā rōpū āhua ahu-2 me ngā rōpū āhua ahu-3.
- Ka tūhono i te āhua ahu-3 me tōna hoahoa ahu-2.
- Ka tuhi raumata hei hanga matarau. Ka whakaatu, ka whakamārama, ka whakamahi i te wāhi noho (taunga) o tētahi mea, me te ahunga:
  - ngā tōpito;
  - ngā koki o te kāpehu;
  - ngā āhuatanga o te taiao;
  - te tukutuku (takirua raupapa);
  - te mahere.
- Ka tautohu, ka whakamārama, ka whakamahi i te hangarite o tētahi āhua ahu-2, āhua ahu-3.
- Ka tautohu, ka whakamārama, ka whakamahi i ngā āhuatanga pūmau o ngā panoni.

- Ka whai i ngā tikanga mō te tūhuratanga tauanga e whai wāhi mai ana te raraunga whakarōpū matatini, te raraunga ine, me te raraunga houanga
- Ka tūhura i ngā pūāhua tūponotanga:
  - ka whakatairite i te tuari o ngā putanga whakamātau me ngā matapaenga;
  - ka mārama ki ngā putanga katoa e taea ana;
  - ka mārama ki te taurangitanga o ngā putanga kāore e tika ana;
  - ka whakamahi hautanga ki te whakaatu tūponotanga.

– Hauora

- Ka whakawhiti whakaaro mō ngā momo kai, mō te oranga ā-wairua, ā-hinengaro, ā-tinana.
- Ka whakaahua i ngā āhuatanga o te pūhuruatanga kia tau pai ai tōna wairua ki te rerekē haere o tōna tinana me ētahi atu.
- Ka tautohu i ngā pānga mai o ngā karere o te hapori, me te whakaahua i ngā uara tōtika mō te oranga o te tangata.
- Ka kimi, ka whakamahi mōhiohio i ngā horopaki huhua hei whakatai, hei whakatinana i ngā kōwhiringa haumarua.
- Ka māia te tū i te wā e whakaatu ana i ētahi raupapa neke i ngā horopaki huhua.
- Ka whakaatu i tōna hiahia ki te kawē i ngā take me ngā rautaki koiri, ki te whakawhānui atu i ōna āheinga koiri.
- Ka whai wāhi atu me te whakaputa māramatanga ki ngā mahi ngātahi i roto i ngā mahi koiri, ā-iwi, ā-hapori hoki.
- Ka tūhura i te pānga o te pūtaiao, o te hangarau me te taiao ki ngā taputapu ka kōwhiria, ka whakamahia i ētahi horopaki maha. Ka māia te tū i te wā e whakaatu ana i ētahi raupapa neke i ngā horopaki huhua.
- Ka whakaatu i tōna hiahia ki te kawē i ngā take me ngā rautaki koiri, ki te whakawhānui atu i ōna āheinga koiri.
- Ka whai wāhi atu me te whakaputa māramatanga ki ngā mahi ngātahi i roto i ngā mahi koiri, ā-iwi, ā-hapori hoki.

- Ka tūhura i te pānga o te pūtaiao, o te hangarau me te taiao ki ngā taputapu ka kōwhiria, ka whakamahia i ētahi horopaki maha.
- Ka tautohu, ka whakamārama i te rerekē haere o ngā horopaki whanaungatanga me te pānga hoki ki ngā haepapa o ia tangata, kātahi ka whakaahua i ngā whakautu e tika ana.
- Ka whakaatu i te huhua o ngā pūmanawa whakapuaki whakaaro i runga i te wairua whakawhena e tōtika ai te mahi ngātahi.
- Ka tautohu i ngā mahi whakatoihara me te tautoko i ētahi atu tāngata e rongō ana i ngā kino o tēnei mahi, kia tū tangata ai.

– Tikanga-ā-lwi

- Ka whakamārama i te whakaritenga a te tangata i a ia anō hei urupare ki te mātātaki, ki te mōrearea rānei.
- Ka whakamārama i ngā take me ngā huarahi e tukuna iho ai e te takitahi me ngā rōpū, ō rātou ahurea, ō rātou tuku ihotanga, kia mau pūmau.
- Ka tautohu i ngā pūtaka me ngā otinga o ngā tūāhua kua waihanga i te oranga o te tangata.
- Ka whakaahua i ngā huarahi e tuhia ai, e maumaharatia ai ngā mahi o mua.
- Ka whakamārama i ngā whakaatatanga o te wāhi i ngā pāhekohekotanga o te tangata ki te taiao i ngā wā o mua.
- Ka whakamārama i ngā whakaatatanga o te wāhi i ngā pāhekohekotanga o te tangata ki te taiao i ngā wā o mua.
- Ka whakamārama i ngā whaiwāhitanga me ngā mātātaki o te torotoro mō te tangata, te wāhi me te taiao.
- Ka whakamārama i ngā take me ngā huarahi e rerekē ai te titiro me te whakamahi a te tangata i te rawa me ngā putanga iho o ēnei āhuetanga.
- Ka whakamārama i ngā take me ngā huarahi e whai ai te takitahi me te rōpū kia tiakina ngā motika o te kaiwhakapeto.

TMoA Taumata 5

– Te Reo

- Ka whakapuaki i ngā momo reo mō ngā horopaki ōkawa, ōpaki hoki. Ka haere tonu te whakapārekareka

i te rere o te reo ki ngā āhuetanga Māori ake nei. He whaihua, he mārama āna tuhinga i ngā momo tuhinga huhua noa.

– Pāngarau

- Te Reo Matatini o te Pāngarau
  - Ka whakawhitiwhiti whakaaro, ka āta wānanga te ākonga i āna mahi pāngarau, mā te kupu (ā-waha, ā-tuhi), mā te tohu, me ngā momo whakaahuahanga e hāngai ana. He mea nui tēnei hei tautoko i te whakatutukitanga o ngā whāinga paetae e whai ake nei, e pakari anō ai te whakaaro arorau, te whakaaro arohaehae, te whakaaro whaitake me te auahatanga o te ākonga e hāngai ana ki tēnei taumata.
- Te Whakamahinga o te Pāngarau
  - Ka mārama te ākonga, ka arohaehae hoki ia i ngā tini whakamahinga o te pāngarau e hāngai ana ki tōna hapori. Me kākahu anō ngā whāinga paetae ki ngā momo horopaki maha o te ao whānui.

– Hauora (Taumata 5-8)

- Kia kōtuituia ēnei āhuetanga ki ngā whenu katoa.
  - TE WAIRUA
  - NGĀ TIKANGA
  - TE REO
  - NGĀ UARA ME NGĀ WAIARO

– Tikanga-ā-lwi

- Te Whakaritenga Pāpori me te Ahurea: Whiria te kaha tūātininitini, whiria te kaha tūāmanomano. Nō ngā tūpuna, tuku iho, tuku iho.
- Te Ao Hurihuri: E tama, e hine, tangata i ākona ki te whare, tū ana ki te marae, tau ana.
- Te Wāhi me te Taiao: Kotahi tonu te matua o te tangata Māori, ko Ranginui e tū nei, ko Papatūānuku e takoto nei.
- Ngā Mahinga Ohaoha: E kore e ngaoko te rākau ki te tīkina i te pūtaka whakangaoko ai, engari, me tiki ki te matamata.

– Pūtaiao

- Ngā Momo Tūhuratanga: Ka oti te whakarōpū me te tautohu, te torotoro, te rapu tauira me te whakatauirā, te whakamātau tika, te whakaoti rapanga, te hanga i tētahi mea, i tētahi pūnaha rānei.

- Te Reo Matatini o te Pūtaiao: Ka pakari haere te mōhio ki te reo matatini o te pūtaiao, o te pāngarau, me ngā pūnaha tohu pūtaiao, ā, ka whakamahia ēnei reo matatini hei pānui, hei whakaatu i ōna ake whakaaro, tae atu ki ō ētahi atu.
- Te Whakamahinga o te Pūtaiao: Ka ako mō ngā mahi me ngā kaimahi e whakaputaina ai ngā mātauranga pūtaiao. Ka whakahāngai i tōna mōhio pūtaiao ki ngā whakatau me ngā mahi o te ao tangata, arā, hei whakaaro ki ngā take ā-iwi, me ngā take whānui, e pā ana ki te tangata, te porihanga me te taiao.

TAU 9-10: TE TŪHURATANGA

Kā tūhura te ākongā i te pānga o te Mahi, o te Houtete rānei, ā, mā ngā mahi o mua e hāngai ai ngā mahi mō ngā rā ki tua.

TMoA Taumata 4

– Te Reo

- Ka taea te tautohetohe, te tuku pātai, te whakaputa i ngā kare ā-roto, te kōrero whakanene.
- He rawe āna tuhinga, ā, kua mōhio haere ki ētahi momo tuhinga pērā i te pūrongo, te paki, te whakamārama, te whakaputa whakaaro.
- Kua whakamātau ki te pānui i ngā momo tuhinga maha nā te rahi haere o te puna pūkenga pānui.

– Pāngarau

- Ka mārama te ākongā, ka torotoro hoki ia i ngā tini whakamahinga o te pāngarau e hāngai ana ki te hapori e noho nei ia.
- Me kākahu anō ngā whāinga paetae ki ngā momo horopaki o te hapori.
- Ka whai i ngā tikanga mō te tūhuratanga tauanga ki te whakamahere, ki te whakatutuki tūhuratanga.
- He mea nui tēnei hei tautoko i te whakatutukitanga o ngā whāinga paetae e whai ake nei, e pakari anō ai te whakaaro arorau, te whakaaro arohaehae, te whakaaro whaitake me te auahatanga o te ākongā e hāngai ana ki tēnei taumata.
- Ka mārama ki ngā whakamahinga o ngā pūnaha hangarau.

– Hauora

- Ka tūhura, ka whakamārama i te pānga mai o ngā take kai e pāpā ana ki te hauora o te whānau, kōhungahunga mai, taiohi mai, pakeke mai.
- Ka tautohu, ka tūhura i ngā kōwhiringa e pā ana ki te whanaketanga o te taiohi, me te arotake i ngā hua ka puta ake i aua kōwhiringa.
- Ka whakarite i ngā rautaki haumaruru hei tiaki i ngā motika a te ākongā me ētahi atu i roto i ngā horopaki huhua.
- Ka whakamahi i ngā mātāpono koiri hei whakapai ake i ngā ariā pūkenga koiri whāiti.
- Ka whakaatu i ngā āheinga koiri, me ngā whakaaro tōtika i ngā horopaki mātātaki.
- Ka whakaatu i tōna mārama, i tōna tautoko i te whānuitanga o ngā hiahia me ngā tikanga a ētahi atu (ā-iwi, ā-hapori) i a ia e mahi koiri ana.

- Ka whiriwhiri, ka ū tonu ki ngā mahi koiri me te tātari i ngā āhuatanga e pāpā ana ki te whai wāhitanga ki aua mahi koiri.
- Ka whakamahi i te mātauranga taiao, pūtaiao me te hangarau kia pakari ai ngā āheinga koiri i ngā horopaki maha.
- Ka arotake i te whaihua o ngā mahi me ngā tikanga a tētahi rōpū kaitiaki taiao.
- Ka tūhura i te mahi me ngā tikanga whaihua o te rohe, o te motu hei whakatairanga i te noho ora o te tangata me te noho haumaruru i roto i ngā taiao.
- Ka tātari i ngā kaupapa a te kura me te hapori e whakatairanga ana i te noho ora me te noho haumaruru a te hunga taiohi.
- Ka tūhura me pēhea ngā whanonga, ngā uara me ngā waiaro o te tangata takitahi, o te rōpū hoki e pāpā ana ki te mauritau o tētahi atu.
- Ka whakarite rautaki me te whakaatu i ngā pūmanawa mahi e taea ai te aro ki ngā horopaki mātātaki i runga i te wairua tōtika.
- Ka whakaatu i tōna mārama ki ngā āhuatanga e puta ai te tuakiri whaiaro o te tangata, kia taea ai te whakanui i tōna tū motuhake me te tiaki i tōna oranga wairua, oranga hinengaro, oranga tinana.

– Tikanga-ā-iwi

- Te toro me te whakamārama i ngā āhuatanga pēnei i ēnei:
  - Ko te mahi takitahi, ā-rōpū, ā-pūtahitanga rānei, ki te whakatairanga i te tōkeke pāpori me ngā motika tangata.
  - Ko ngā pūtakatanga me ngā otinga o ngā tūāhua o mua i waihanga i te āhua noho a te iwi o Aotearoa.
  - He rerekē te titiro a te tangata ki ngā tūāhua o mua e whai tikanga ana ki Aotearoa.
  - He motuhake tonu ngā āhuatanga o te taiao tūturu me te taiao ahurea, ā, ka waihangatia ēnei e ngā tukanga whakaauaha tauira mokowā.
  - He maha ngā ara pāhekoheko rerekē a te tangata ki tōna taiao.
  - Nā te mōmōhanga, ka whakataua tikanga ngā kaiwhakapeto, ngā kaiwhakanao me te kāwanatanga ka pā ki te porihanga o Aotearoa.
  - He taupuhipuhi ngā rāngai rerekē o te ōhanga o Aotearoa.

– Pūtaiao

- Ka torotoro i ngā rerenga tukanga koiora o te tipu, o te kīrehe.
- Ka mārama ki te pāhekoheko o te pītau-ira me te taiao i roto i te whakatinana ira.
- Ka whakamārama me pēhea e puta ai ngā panoni ā-ira ki rō taupori i ngā pāhekoheko o ngā āhuatanga taiao me te whiringa māori.
- Ka torotoro i ngā tauira horahora hauropi, ā, ka whakamārama i ētahi take mō aua tauira.
- Ka mārama haere me pēhea te tukanga nukupapa, me ērā atu āhuatanga ā-nuku, e hanga ai, e panoni ai i te mata o Papatūānuku.
- Ka mārama me pēhea e taea ai e ngā mahi a te tangata te whakarerekē i ngā hurihanga e tautoko ana i te ora i runga i a Papatūānuku.
- Ka whakamārama i ngā āhuatanga me ngā hurihanga-ora o ētahi tūmomo whetū, tae atu ki ngā panoni pūngao me te wā.

– Te Tōpana me te Nekenga, Te Ngaru me te

Ngotangota, Te Hiko me te Autō

- Ka tūhura i ēnei tītōhunga ā-rongo ki te whakamārama kounga, tatau hoki, i ētahi pūāhua kāore e mōhio whānuitia ana.
- Ka tātari raraunga ki te whakatau i ngā ia, i ngā hononga matatini o ētahi tītōhunga ā-rongo.
- Ka whakamahi i ngā huatau ahupūngao ki te whakamārama i tētahi whakamahinga hangarau, whakamahinga koiora rānei, o te ahupūngao.

– Ngā Āhuatanga me ngā Panoni Matū

- Ka tūhura, ka ine i ngā āhuatanga kawekawe me te ōkiko o ētahi rōpū pūmatū pēnei i te waikawa me te pāpāhua, me ētahi pūhui whaiwaro, pūhui warokore hoki.

– Te Whakamahi Pūmatū

- Ka whakamārama i te ao Māori mā te mātāi matū, ka whakamārama hoki me pēhea e whakamahia ai e te porihanga hei whakaea hiahia, hei whakaoti take, hei whakaputa hoki i te momo hangarau hou.

– Te Hanga Matū

- Ka mōhio ki te pānga o te hanga me te honohono ki ngā āhuatanga o te pūmatū.
- Ka mārama haere, ka whakamahi i ngā huatau matū taketake (hei tauira, ngā mātāpono taurite) hei

whakamārama mātakinga.

- Ka ako i ngā huatau matua me ngā kōrero o mua o te pūtaiao, me ngā wāhi i roto i ngā pou pūtaiao.
- Ka ako haere e pā ana ki ngā huringa tautake o te pūtaiao e tupu haere ana.
- Ka mārama haere ki ngā huatau o te tautake o te mātauranga, kia kite ai i ngā uara taketake o te pūtaiao, he rerekē i ērā o te tangata whenua. Ka mārama haere ki ngā tikanga whakahaere o te mātauranga pūtaiao, me te ako i ngā kōrero mō ētahi tauira whakapai, whakakino rānei.
- Ka tirohia ētahi take porihanga o ēnei rā e pā ana ki ngā matatika pūtaiao, me pēhea hoki e uruparehia ai.

TMoA Taumata 5

– Te Reo

- Ka whakapuaki i ngā momo reo mō ngā horopaki ōkawa, ōpaki hoki. Ka haere tonu te whakapārekareka i te rere o te reo ki ngā āhuatanga Māori ake nei. He whaihua, he mārama āna tuhinga i ngā momo tuhinga huhua noa.

– Pāngarau

- Te Reo Matatini o te Pāngarau
- Ka whakawhitiwhiti whakaaro, ka āta wānanga te ākongā i āna mahi pāngarau, mā te kupu (ā-waha, ā-tuhi), mā te tohu, me ngā momo whakaahuahanga e hāngai ana. He mea nui tēnei hei tautoko i te whakatutukitanga o ngā whāinga paetae e whai ake nei, e pakari anō ai te whakaaro arorau, te whakaaro arohaehae, te whakaaro whitake me te auhatanga o te ākongā e hāngai ana ki ēnei taumata.
- Te Whakamahinga o te Pāngarau
  - Ka mārama te ākongā, ka arohaehae, ka arotake hoki ia i te takenga mai o te mātauranga pāngarau me ngā tini whakamahinga o te pāngarau. Me kākahu anō ngā whāinga paetae ki ngā momo horopaki

– Hauora (Taumata 5–8)

- Kia kōtuituia ēnei āhuatanga ki ngā whenu katoa.
  - TE WAIRUA
  - NGĀ TIKANGA
  - TE REO
  - NGĀ UARA ME NGĀ WAIARO

TAU 11-12: TE MĀTAURANGA

E rapu ana ngā ākonga i ngā urupare auaha ki ngā take ā-ao, me te whakatipu mōhiotanga mō te rerekētanga o te taiao.

TMoA Taumata 6

– Te Reo

- Kei te hurihuri, kei te whakapārekareka i te reo, ahakoa te kaupapa, me te mau tonu ki te tikanga.
- He whakarongo, he arohaehae, he whakahoki kōrero.
- Whakamahia ngā wāhanga o te tinana hei whakawhitiwhiti whakaaro, kare ā-roto, me te mōhiohio.

– Pāngarau

- Ka whakamahi pānga rārangi hāngai, pānga rārangi kōaro hoki. Ka whakawhānui taupū, kia hāngai ki ngā tau tōpū me ngā hautau. Ka whakamahi pāpātanga whakaputu o ia rā. Ka whakamahi rautaki tau ki te whiriwhiri otinga tino whaihua. Ka mārama ki te whaitakenga o te otinga o tētahi rapanga. Ka tuhi, ka whakaoti whārite rārangi, tōrite rārangi, whārite pūrua, whārite taupū māmā, whārite tukutahi, kia rua ngā taurangi. Ka tūhono i te kauwhata, te tūtohi me te whārite ki ngā pānga rārangi, pānga pūrua, pānga taupū māmā e kitea mai ana i ngā tauira tau me ngā tauira mokowā.
- Ka whakatutuki inenga kia hāngai tonu te tōtika o te ine ki te horopaki.
- Ka whakamahi i ngā hononga o ngā waeine o te pūnaha ngahuru, tae atu ki ngā hononga o ngā waeine mō ngā āhuatanga rerekē.
- Ka whakamahi ture tātai hei whiriwhiri i te rōrahi o ngā momo poro, ngā koeko me ngā poi.
- Ka aro ki ngā āhua ōrite, ā, ka whakamahi whakaaro pānga riterite hei tātai i tētahi tapa.
- Ka whakamahi ōwehenga pākoki me te ture a Pythagoras, i ngā pūāhua ahu-2, ahu-3 hoki. Ka whakamahi papa taunga, mahere rānei ki te whakaatu taunga pātahi me ngā rohe o roto i ētahi huanui e rua, nui ake rānei.
- Ka whakatairite, ka whakamahi i ngā panoni papa-tahi, papa-maha hoki.

- Ka tātari tauira hangarite mā te whakaatu i ngā panoni i hangaia ai auā tauira.

– Tikanga-ā-lwi

- Te toro me te whakamārama i ngā āhuatanga pēnei i ēnei:
  - Ko te mahi takitahi, ā-rōpū, ā-pūtahitanga rānei, ki te whakatairanga i te tōkeke pāpori me ngā motika tangata.
  - Ko ngā pūtaketanga me ngā otinga o ngā tūāhua o mua i waihanga i te āhua noho a te iwi o Aotearoa.
  - He rerekē te titiro a te tangata ki ngā tūāhua o mua e whai tikanga ana ki Aotearoa.
  - He motuhake tonu ngā āhuatanga o te taiao tūturu me te taiao ahurea, ā, ka waihangatia ēnei e ngā tukanga whakaauaha tauira mokowā.
  - He maha ngā ara pāhekoheko rerekē a te tangata ki tōna taiao.
  - Nā te mōmōhanga, ka whakatau tikanga ngā kaiwhakapeto, ngā kaiwhakanāo me te kāwanatanga ka pā ki te porihanga o Aotearoa.
  - He taupuhupuhi ngā rāngai rerekē o te ōhanga o Aotearoa.

– Pūtaiao

- Ka torotoro i ngā rerenga tukanga koirora o te tipu, o te kīrehe.
- Ka mārama ki te pāhekoheko o te pītau-ira me te taiao i roto i te whakatinana ira.
- Ka whakamārama me pēhea e puta ai ngā panoni ā-ira ki rō taupori i ngā pāhekoheko o ngā āhuatanga taiao me te whiringa māori.
- Ka torotoro i ngā tauira horahora hauropi, ā, ka whakamārama i ētahi take mō auā tauira.
- Ka mārama haere me pēhea te tukanga nukupapa, me ērā atu āhuatanga ā-nuku, e hanga ai, e panoni ai i te mata o Papatūānuku.
- Ka mārama me pēhea e taea ai e ngā mahi a te tangata te whakarerekē i ngā hurihanga e tautoko ana i te ora i runga i a Papatūānuku.
- Ka whakamārama i ngā āhuatanga me ngā hurihanga-ora o ētahi tūmomo whetū, tae atu ki ngā panoni pūngao me te wā.

– Te Tōpana me te Nekenga, Te Ngaru me te Ngotangota, Te Hiko me te Autō

- Ka tūhura i ēnei tītohunga ā-rongo ki te whakamārama kōunga, tatau hoki, i ētahi pūāhua kāore e mōhio whānuitia ana.
- Ka tātari raraunga ki te whakatau i ngā ia, i ngā hononga matatini o ētahi tītohunga ā-rongo.
- Ka whakamahi i ngā huatau ahupūngao ki te whakamārama i tētahi whakamahinga hangarau, whakamahinga koiora rānei, o te ahupūngao.

– Ngā Āhukatanga me ngā Panoni Matū

- Ka tūhura, ka ine i ngā āhukatanga kawekawe me te ōkiko o ētahi rōpū pūmatū pēnei i te waikawa me te pāpāhua, me ētahi pūhui whaiwaro, pūhui warokore hoki.

– Te Whakamahi Pūmatū

- Ka whakamārama i te ao Māori mā te mātāi matū, ka whakamārama hoki me pēhea e whakamahia ai e te porihanga hei whakaea hiahia, hei whakaoti take, hei whakaputa hoki i te momo hangarau hou.

– Te Hanga Matū

- Ka mōhio ki te pānga o te hanga me te honohono ki ngā āhukatanga o te pūmatū.
- Ka mārama haere, ka whakamahi i ngā huatau matū taketake (hei tauira, ngā mātāpono taurite) hei whakamārama mātakinga.
- Ka ako i ngā huatau matua me ngā kōrero o mua o te pūtaiao, me ngā wāhi i roto i ngā pou pūtaiao.
- Ka ako haere e pā ana ki ngā huringa tautake o te pūtaiao e tupu haere ana.
- Ka mārama haere ki ngā huatau o te tautake o te mātauranga, kia kite ai i ngā uara taketake o te pūtaiao, he rerekē i ērā o te tangata whenua. Ka mārama haere ki ngā tikanga whakahaere o te mātauranga pūtaiao, me te ako i ngā kōrero mō ētahi tauira whakapai, whakakino rānei.
- Ka tirohia ētahi take porihanga o ēnei rā e pā ana ki ngā matatika pūtaiao, me pēhea hoki e uruparehia ai.

– Hangarau

- Ka tirohia ngā uara me ngā whakapono o iwi kē, ka: whakahāngai ki te otinga; mōhio ki ngā whakaharatau;

whakarite ki ngā hangarau a tangata kē; mārama ki ngā ārai me ngā huarahi wātea ka taea.

- Ka tūhura i ngā āhukatanga matua o te tangata e pā ana ki: ngā pūnaha, ngā tukanga rānei; te hiahia o ngā kiritaki; ngā rautaki whakatairanga ki te kiritaki.

TMoA Taumata 7

– Te Reo

- Nā te whānui ake o te puna kupu ka kaha ake te tautoko, te whakawhitiwhiti māramatanga, te whakakotahi hei whakatau, hei whakaiti rānei. E whakamahi ana i ngā āhukatanga katoa o te reo me te tinana hei whakatau tika i ngā take, hei whakawhitiwhiti whakaaro, kare ā-roto me te mōhiohio. E takahuri ana i te reo mā te whakapārekareka, mā te kupu peha, mā te kupu huna.

– Pāngarau

- Reo Matatini o te Pāngarau
  - Ka whakawhitiwhiti whakaaro, ka āta wānanga te ākongā i āna mahi pāngarau, mā te kupu (ā-waha, ā-tuhi), mā te tohu, me ngā momo whakaahuhanga e hāngai ana. He mea nui tēnei hei tautoko i te whakatutukitanga o ngā whāinga paetae e whai ake nei, e pakari anō ai te whakaaro arorau, te whakaaro arohaehae, te whakaaro whaitake me te auhatanga o te ākongā e hāngai ana Ka tēnei taumata.
- Te Whakamahinga o te Pāngarau
  - Ka mārama te ākongā, ka arohaehae, ka arotake hoki ia i te takenga mai o te mātauranga pāngarau me ngā tini whakamahinga o te pāngarau. Me kākahu anō ngā whāinga paetae ki ngā momo horopaki.

– Hangarau (Taumata 7 & 8)

- Ka tūhura i ngā momo hangarau ka taea te whakarerekē i roto i ngā āhukatanga o te tangata, me ngā rauropi katoa, pērā i: te whakaōrite whaioranga; te raweke ira tangata.
- Kia mārama ki ngā pāpātanga ki ngā whakapono o te tangata.
- Ka tūhura, ka tautohe i ngā painga ohaoha o ētahi otinga me te pānga ki: ngā whānau, hapū, iwi rānei; ngā rohe, te motu, te ao whānui hoki.

- Ka taukumekume i te pāpātanga o te otinga hangarau ki: ngā uara, ngā whakapono, me ngā waiaro; ngā matatika o te tangata; te ao tōrangapū; te toitūtanga; te taha ohaoha.

– Tikanga-ā-lwi

- Te Whakaritenga Pāpori me te Ahurea: Whiria te kaha tūātinini, whiria te kaha tūāmanomano. Nō ngā tūpuna, tuku iho, tuku iho.
- Te Ao Hurihuri: E tama, e hine, tangata i ākona ki te whare, tū ana ki te marae, tau ana.
- Te Wāhi me te Taiao: Kotahi tonu te matua o te tangata Māori, ko Ranginui e tū nei, ko Papatūānuku e takoto nei.
- Ngā Mahinga Ohaoha E kore e ngaoko te rākau ki te tīkina i te pūtake whakangaoko ai, engari, me tiki ki te matamata.

– Pūtaiao

- Ngā Momo Tūhuratanga: Ka oti te whakarōpū me te tautohu, te torotoro, te rapu taura me te whakatauirā, te whakamātau tika, te whakaoti rapanga, te hanga i tētahi mea, i tētahi pūnaha rānei.
- Te Reo Matatini o te Pūtaiao: Ka pakari haere te mōhio ki te reo matatini o te pūtaiao, o te pāngarau, me ngā pūnaha tohu pūtaiao, ā, ka whakamahia ēnei reo matatini hei pānui, hei whakaatu i ōna ake whakaaro, tae atu ki ō ētahi atu.
- Te Whakamahinga o te Pūtaiao: Ka ako mō ngā mahi me ngā kaimahi e whakaputaina ai ngā mātauranga pūtaiao. Ka whakahāngai i tōna mōhio pūtaiao ki ngā whakatau me ngā mahi o te ao tangata, arā, hei whakaaro ki ngā take ā-iwi, me ngā take whānui, e pā ana ki te tangata, te porihanga me te taiao.

TAU 13: TE WHAKATINANA

Ka whakatinanahia e te ākongā tēnei mea te kaitiakitanga ahakoa te horopaki.

TMoA Taumata 6

– Te Reo

- Kei te hurihuri, kei te whakapārekareka i te reo, ahakoa te kaupapa, me te mau tonu ki te tikanga.
- He whakarongo, he arohaehae, he whakahoki kōrero.
- Whakamahia ngā wāhanga o te tinana hei whakawhitiwhiti whakaaro, kare ā-roto, me te mōhiohio.

– Pāngarau

- Ka whakamahi pānga rārangi hāngai, pānga rārangi kōaro hoki. Ka whakawhānui taupū, kia hāngai ki ngā tau tōpū me ngā hautau. Ka whakamahi pāpātanga whakaputu o ia rā. Ka whakamahi rautaki tau ki te whiriwhiri otinga tino whaihua. Ka mārama ki te whaitakenga o te otinga o tētahi rapanga. Ka tuhi, ka whakaoti whārite rārangi, tōrite rārangi, whārite pūrua, whārite taupū māmā, whārite tukutahi, kia rua ngā taurangi.
- Ka tūhono i te kauwhata, te tūtohi me te whārite ki ngā pānga rārangi, pānga pūrua, pānga taupū māmā e kitea mai ana i ngā tauranga tau me ngā tauranga mokowā.
- Ka whakatutuki inenga kia hāngai tonu te tōtika o te ine ki te horopaki.
- Ka whakamahi i ngā hononga o ngā waeine o te pūnaha ngahuru, tae atu ki ngā hononga o ngā waeine mō ngā āhuatanga rerekē.
- Ka whakamahi ture tātai hei whiriwhiri i te rōrahi o ngā momo poro, ngā koeko me ngā poi.
- Ka aro ki ngā āhua ōrite, ā, ka whakamahi whakaaro pānga riterite hei tātai i tētahi tapa.
- Ka whakamahi ōwehenga pākoki me te ture a Pythagoras, i ngā pūāhua ahu-2, ahu-3 hoki. Ka whakamahi papa taunga, mahere rānei ki te whakaatu taunga pātahi me ngā rohe o roto i ētahi huanui e rua, nui ake rānei.
- Ka whakatairite, ka whakamahi i ngā panoni papatāhi, papa-maha hoki.
- Ka tātari tauranga hangarite mā te whakaatu i ngā panoni i hangaia ai aua tauranga.

– Tikanga-ā-lwi

- Te toro me te whakamārama i ngā āhuatanga pēnei i ēnei:
  - Ko te mahi takitahi, ā-rōpū, ā-pūtahitanga rānei, ki te whakatairanga i te tōkeke pāpori me ngā motika tangata. Ko ngā pūtakatanga me ngā otinga o ngā tūāhua o mua i waihanga i te āhua noho a te iwi o Aotearoa.
  - He rerekē te tītiro a te tangata ki ngā tūāhua o mua e whai tikanga ana ki Aotearoa. He motuhake tonu ngā āhuatanga o te taiao tūturu me te taiao ahurea, ā, ka waihangatia ēnei e ngā tukanga whakaauaha tauranga mokowā.
  - He maha ngā ara pāhekoheko rerekē a te tangata ki tōna taiao.
  - Nā te mōmōhanga, ka whakatau tikanga ngā kaiwhakapeto, ngā kaiwhakanao me te kāwanatanga ka pā ki te porihanga o Aotearoa.
  - He taupuhipuhi ngā rāngai rerekē o te ōhanga o Aotearoa.

– Pūtaiao

- Ka torotoro i ngā rerenga tukanga koiora o te tipu, o te kīrehe.
- Ka mārama ki te pāhekoheko o te pītau-ira me te taiao i roto i te whakatinana ira.
- Ka whakamārama me pēhea e puta ai ngā panoni ā-ira ki rō taupori i ngā pāhekoheko o ngā āhuatanga taiao me te whiringa māori.
- Ka torotoro i ngā tauranga horahora hauropi, ā, ka whakamārama i ētahi take mō aua tauranga.
- Ka mārama haere me pēhea te tukanga nukupapa, me ērā atu āhuatanga ā-nuku, e hanga ai, e panoni ai i te mata o Papatūānuku.
- Ka mārama me pēhea e taea ai e ngā mahi a te tangata te whakarerekē i ngā hurihanga e tautoko ana i te ora i runga i a Papatūānuku.
- Ka whakamārama i ngā āhuatanga me ngā hurihanga-ora o ētahi tūmomo whetū, tae atu ki ngā panoni pūngao me te wā.

– Te Tōpana me te Nekenga, Te Ngaru me te Ngotangota, Te Hiko me te Autō

- Ka tūhura i ēnei tītohunga ā-rongo ki te whakamārama kōunga, tatau hoki, i ētahi pūāhua kāore e mōhio whānuitia ana.

- Ka tātari raraunga ki te whakatau i ngā ia, i ngā hononga matatini o ētahi tītohunga ā-rongo.
  - Ka whakamahi i ngā huatau ahupūngao ki te whakamārama i tētahi whakamahinga hangarau, whakamahinga koiora rānei, o te ahupūngao.
- **Ngā Āhuatanga me ngā Panoni Matū**
- Ka tūhura, ka ine i ngā āhuatanga kawekawe me te ōkiko o ētahi rōpū pūmatū pēnei i te waikawa me te pāpāhua, me ētahi pūhui whaiwaro, pūhui warokore hoki.
- **Te Whakamahi Pūmatū**
- Ka whakamārama i te ao Māori mā te mātāi matū, ka whakamārama hoki me pēhea e whakamahia ai e te porihanga hei whakaea hiahia, hei whakaoti take, hei whakaputa hoki i te momo hangarau hou.
- **Te Hanga Matū**
- Ka mōhio ki te pānga o te hanga me te honohono ki ngā āhuatanga o te pūmatū.
  - Ka mārama haere, ka whakamahi i ngā huatau matū taketake (hei tauira, ngā mātāpono taurite) hei whakamārama mātakinga.
  - Ka ako i ngā huatau matua me ngā kōrero o mua o te pūtaiao, me ngā wāhi i roto i ngā pou pūtaiao.
  - Ka ako haere e pā ana ki ngā huringa tautake o te pūtaiao e tupu haere ana.
  - Ka mārama haere ki ngā huatau o te tautake o te mātauranga, kia kite ai i ngā uara taketake o te pūtaiao, he rerekē i ērā o te tangata whenua. Ka mārama haere ki ngā tikanga whakahaere o te mātauranga pūtaiao, me te ako i ngā kōrero mō ētahi tauira whakapai, whakakino rānei.
  - Ka tirohia ētahi take porihanga o ēnei rā e pā ana ki ngā matatika pūtaiao, me pēhea hoki e uruparehia ai.
- **Hangarau**
- Ka tirohia ngā uara me ngā whakapono o iwi kē, ka: whakahāngai ki te otinga; mōhio ki ngā whakaharatau; whakarite ki ngā hangarau a tangata kē; mārama ki ngā ārai me ngā huarahi wātea ka taea.
  - Ka tūhura i ngā āhuatanga matua o te tangata e pā ana ki: ngā pūnaha, ngā tukanga rānei; te hiahia o ngā kiritaki; ngā rautaki whakatairanga ki te kiritaki.

TMoA Taumata 8

– Te Reo

- Kua mārama ake, kua mātanga ake ki te mana o te reo kōrero me ōna āhuatanga katoa. E torotoro ana kia mārama ake ai ki a ia, ki ētahi atu rānei ngā whakaaro me ngā ariā hōhono. Kua mōhio he mana tō te reo kōrero me te reo ā-tinana i roto i te kōrero. Ka māia tonu ki te pare i ngā whakararu me ngā pātai matawhawhati.

– Pāngarau

- Te Reo Matatini o te Pāngarau
  - Ka whakawhitiwhiti whakaaro, ka āta wānanga te ākongā i āna mahi pāngarau, mā te kupu (ā-waha, ā-tuhi), mā te tohu, me ngā momo whakaahuahanga e hāngai ana. He mea nui tēnei hei tautoko i te whakatutukitanga o ngā whāinga paetae e whai ake nei, e pakari anō ai te whakaaro arorau, te whakaaro arohaehae, te whakaaro whitake me te auahatanga o te ākongā e hāngai ana ki tēnei taumata.
- Te Whakamahinga o te Pāngarau
  - Ka mārama te ākongā, ka arohaehae, ka arotake hoki ia i te takenga mai o te ātauranga pāngarau me ngā tini whakamahinga o te pāngarau. Me kākahu anō ngā whāinga paetae ki ngā momo horopaki maha o te ao whānui.

– Hangarau (Taumata 7 & 8)

- Ka tūhura i ngā momo hangarau ka taea te whakarerekē i roto i ngā āhuatanga o te tangata, me ngā rauropi katoa, pērā i: te whakaōrite whaioranga; te raweke ira tangata.
- Kia mārama ki ngā pāpātanga ki ngā whakapono o te tangata.
- Ka tūhura, ka tautohe i ngā painga ohaoha o ētahi otinga me te pānga ki:
  - ngā whānau, hapū, iwi rānei;
  - ngā rohe, te motu, te ao whānui hoki.
- Ka taukumekume i te pāpātanga o te otinga hangarau ki:
  - ngā uara, ngā whakapono, me ngā waiaro;
  - ngā matatika o te tangata;
  - te ao tōrangapū;
  - te toitūtanga;
  - te taha ohaoha.

– Tikanga-ā-lwi

- Te Whakaritenga Pāpori me te Ahurea: Whiria te kaha tūātinitini, whiria te kaha tūāmanomano. Nō ngā tūpuna, tuku iho, tuku iho.
- Te Ao Hurihuri: E tama, e hine, tangata i ākona ki te whare, tū ana ki te marae, tau ana.
- Te Wāhi me te Taiao: Kotahi tonu te matua o te tangata Māori, ko Ranginui e tū nei, ko Papatūānuku e takoto nei.
- Ngā Mahinga Ohaoha: E kore e ngaoko te rākau ki te tīkina i te pūtake whakangaoko ai, engari, me tiki ki te matamata.

– Pūtaiao

- Ngā Momo Tūhuratanga: Ka oti te whakarōpū me te tautohu, te torotoro, te rapu tauira me te whakatauirā, te whakamātau tika, te whakaoti rapanga, te hanga i tētahi mea, i tētahi pūnaha rānei.
- Te Reo Matatini o te Pūtaiao: Ka pakari haere te mōhio ki te reo matatini o te pūtaiao, o te pāngarau, me ngā pūnaha tohu pūtaiao, ā, ka whakamahia ēnei reo matatini hei pānui, hei whakaatu i ōna ake whakaaro, tae atu ki ō ētahi atu.
- Te Whakamahinga o te Pūtaiao: Ka ako mō ngā mahi me ngā kaimahi e whakaputaina ai ngā mātauranga pūtaiao. Ka whakahāngai i tōna mōhio pūtaiao ki ngā whakatau me ngā mahi o te ao tangata, arā, hei whakaaro ki ngā take ā-iwi, me ngā take whānui, e pā ana ki te tangata, te porihanga me te taiao.

